

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES



ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

Περί Εγκατάλειψης:

Η βιοπολιτική των «αζήτητων» νεκρών σωμάτων μέσα από τους λόγους των ειδικών

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ηλίας Ζαΐμης – Κουτάλης

Αθήνα, 2018

Τριμελής Επιτροπή

Ειρήνη Τουντασάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Ελένη Παπαγαρουφάλη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Νότα Κυριαζή, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου



Copyright © Ηλίας Ζαΐμης – Κουτάλης, 2018

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Η παρούσα ερευνητική εργασία δεν θα είχε πραγματοποιηθεί αν δεν είχα την υποστήριξη των ανθρώπων των Δημόσιων Υπηρεσιών που επισκέφθηκα. Οφείλω πολλές ευχαριστίες στο προσωπικό της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Πειραιά για τη συνεργασία και την καθοριστική συμβολή τους σε κάθε στάδιο της ερευνητικής διαδικασίας. Τον Δήμο Αθηναίων και ιδιαίτερα τον Προϊστάμενο του Γ' Κοιμητηρίου Αθηνών για την προθυμία να βοηθήσει στην έρευνα. Εξαιρετικά πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια της κ. Αγγελικής Νικολούλη με τον αυθόρμητο και ειλικρινή λόγο της και της τηλεοπτικής εκπομπής *Φως στο Τούνελ*, καθώς ένα σημαντικό μέρος της έρευνας βασίστηκε στο αρχειακό υλικό της εκπομπής. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Κ.Κ. για την αναλυτική του ματιά και τις διαφωτιστικές πληροφορίες του και στην Ι.Π. για τις ολιγόλεπτες αλλά πάντα ουσιώδεις συζητήσεις μας.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	6
Θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικοί στόχοι	6
Η διαχείριση των «αζήτητων» στην Ελλάδα και σε άλλα πολιτισμικά συμφραζόμενα	10
Μεθοδολογία.....	17
Αποτελέσματα.....	26
Κοινωνική αφάνεια: ανώνυμοι πολίτες, εξαιρούμενοι	26
«Αζήτητα»: ταξινομήσεις και διχτομικός λόγος.....	29
Συγκινήσεις, καθήκον και συναισθηματική επιστημοσύνη: μεταξύ ισορροπίας και υπολογισμένων αποστάσεων	40
«Καλός» και «κακός» θάνατος: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις	43
Ο χώρος του θανάτου: στα όρια του αξιοπρεπούς.....	46
Συζήτηση - Συμπεράσματα.....	49
Παράρτημα	52
Πηγές - Βιβλιογραφία	56

Περίληψη

Οι αζήτητες ανθρώπινες σοροί θεωρούνται ένα ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο με διεθνείς διαστάσεις.

Με αφετηρία το νομικό και διοικητικό πλαίσιο διαχείρισης των αζήτητων και αγνώστων στοιχείων σορών στην Ελλάδα και σε άλλα πολιτισμικά συμφραζόμενα και σύμφωνα με τη ρήση του Giorgio Agamben ότι «οι οργανισμοί ανήκουν στη δημόσια εξουσία», εξετάζεται πώς η μεταθανάτια διαχείριση των αζήτητων σωμάτων από τις κρατικές υπηρεσίες διαιώνίζει τη στερεότυπη αναπαραγωγή της έννοιας του «αζήτητου» ως υποκειμένου με συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ως εκ τούτου, η κρατική διαχείριση του αζήτητου νεκρού μετατρέπεται σε «εγκαταλειπτική διαδικασία» με στόχο οποιοδήποτε υποκείμενο θεωρείται κοινωνικά αλλότριο.

Σε αυτή τη βάση ο θάνατος θα εξεταστεί ως ένα κοινωνικό και πολιτικό συμβάν που καθορίζει την ταυτότητα των υποκειμένων και θα συνδεθεί με τη θεωρία της βιοεξουσίας – κατά τη Φουκωική παράδοση – που υποστηρίζει ότι συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες εκθέτονται στο θάνατο.

Μέσα από τα εθνογραφικά δεδομένα που προέκυψαν από την επιτόπια έρευνα σε διάφορους «τόπους θανάτου», αναδεικνύεται η σημασία παραγόντων όπως η κοινωνική τάξη, η οικονομική και πολιτική κατάσταση των υποκειμένων, ο ηθικός βίος, τα προβλήματα υγείας, η φυλή, ο βαθμός απομόνωσης στο αστικό περιβάλλον και η ύπαρξη ή μη ύπαρξη των οικογενειακών δεσμών στην αναγνώριση ενός σώματος ως αζήτητου. Στη βάση των παραπάνω παραγόντων, το Κράτος έχει τη δυνατότητα να δημιουργεί νέες «φύσεις» και κανονικότητες και να εφαρμόζει την εγκαταλειπτική πρακτική της αδιαφορίας κατά το δοκούν.

Παράλληλα, αναταράσσονται οι παγιωμένες θέσεις των ειδικών σχετικά με την κοινωνική «φύση» του αζήτητου σώματος και φανερώνεται ότι υπό συνθήκες και δίχως πολιτική αναγνώριση από την πλευρά των κρατικών Αρχών, κάθε υποκείμενο μπορεί να είναι ένας εν δυνάμει *homo sacer*.

Λέξεις-κλειδιά: αζήτητο νεκρό σώμα, διαχείριση του θανάτου, εγκαταλειπτικές διαδικασίες, κοινωνική αφάνεια, περιθώριο, πολιτική αναγνώριση.

About Abandonment:
The biopolitics of the unclaimed dead bodies through the experts' discourse
Ilias Zaimis - Koutalis

Abstract

The unclaimed corpses are considered a historical, political and social phenomenon of international dimensions.

Starting from the legal and administrative framework of the management of the unclaimed and unknown corpses in Greece and other cultural contexts and according to Giorgio Agamben's maxim that "organisms belong to the public power", it is examined how the post-mortem management of unclaimed bodies by the state services perpetuates stereotypical reproduction of the concept of "unclaimed body" as a subject with specific social characteristics. Therefore, the State management of the unclaimed dead is transformed into an "abandonment process" aiming at any subject considered socially alien.

On this basis, death will be considered as a social and political event that determines the identity of the subjects and will be linked to the theory of biopower - according to the Foucauldian tradition - which argues that certain social groups are exposed to death.

Through the ethnographic data that emerged from field-based research in various "places of death", give prominence to the importance of factors such as the social class, economic and political status of the subjects, moral life, health problems, race, the isolation level of the urban environment and the existence or not, of the family ties, in recognizing a body as unclaimed. On the basis of the above factors, the State has the potential to create new "natures" and normativities and to apply the abandoning practice of indifference as it pleases.

At the same time, the established positions of the experts concerning the social "nature" of the unclaimed body are being disturbed and it is revealed that under conditions and without the political recognition on the part of the state authorities, any subject may be a potentially *homo sacer*.

Keywords: unclaimed dead body, death management, abandonment process, social invisibility, margin, civil recognition.

Εισαγωγή

Θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικοί στόχοι

Ο Douglas Davies στο έργο του *A Brief History of Death*, γράφει ότι η ιστορία του θανάτου είναι μία «αυτοβιογραφία ενδοσκοπήσεως» (2005, σ. 1). Μία εσωτερική ματιά στο ατομικό και συλλογικό συναίσθημα μπροστά στη σκέψη του βιολογικού, κυρίως όμως κοινωνικού τέλους. Αν και σε μια πρώτη ανάγνωση, ο θάνατος φαίνεται να αποτελεί αντικείμενο των φυσικών επιστημών και ερμηνεύεται πρωτίστως με βιολογικούς όρους, ωστόσο τα συναισθήματα, οι πεποιθήσεις, οι τελετουργικές πρακτικές που τον περιβάλλουν, η αρχέγονη φροντίδα ή η εγκατάλειψη του νεκρού, όπως και η ίδια η ιδέα του θανάτου θεωρούνται κοινωνικά ζητήματα (Hertz, 2008; Palgi & Abramovich, 1984; Σαββάκης, 2018) και επομένως «αποκτούν νόημα μόνο μέσα σε κοινωνικά συμφραζόμενα» (Μακρυγιάννη 2008, σ. 14). Οι συνθήκες και οι τροπικότητες της ζωής και του θανάτου συγκροτούν πεδία κοινωνικής ρύθμισης και ελεγκτικής ή παρεμβατικής πολιτικής. Αποτελούν τους χώρους όπου «το ιδιωτικό ανάγεται σε συλλογικό και το βιολογικό διαπλέκεται με το πολιτικό» (ibid: σ. 14).

Στον 20^ο αιώνα, το θνήσκειν θεωρείται πλέον μία «αποτρόπαια, μοναχική, μηχανική και μη ανθρώπινη διαδικασία» (Palgi & Abramovich 1984, σ. 402). Το ανθρώπινο βλέμμα οφείλει να αποτραβηχτεί από το βιολογικό φαινόμενο της απουσίας της ζωής, ο θάνατος γίνεται ανώνυμος και από κάτι φυσικό και κοινωνικά σημαντικό μετατρέπεται σε θέμα ταμπού και μιαιφή υλικότητα (Kübler-Ross, 1969; Philippe Ariès, 1974). Μία κοινωνική διαδικασία κατά την οποία ο δυτικός κόσμος προτάσσει ενάντια στο θάνατο τους ψυχοσωματικούς μηχανισμούς της άρνησης, του σκεπτικισμού και της αποφυγής.

Ταυτόχρονα, οι ερμηνείες και οι πεποιθήσεις για το τί συνιστά καλό ή κακό θάνατο είναι ποικίλες και μη στατικές σε διάφορα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Από τη μία πλευρά, η αυτοχειρία, ένας βίαιος και επίπονος θάνατος, ο θάνατος μακριά από το «σπίτι» ή όταν το σώμα δεν εντοπίζεται και δεν ανακτάται ποτέ και από την άλλη πλευρά, η μακρόχρονη ζωή γεμάτη επιτυχίες, κοινωνικά αναγνωρισμένη με το θάνατο να συμβαίνει στον οικιακό χώρο παρουσία συγγενών ή ένας ηρωικός και αλτρουιστικός θάνατος (Seale & van der Geest, 2004), αποτελούν πολιτισμικές

κατεστημένες πεποιθήσεις οι οποίες έως έναν βαθμό απαντώνται παρόμοιες σε οικουμενικό επίπεδο.

Ο θάνατος τοποθετείται στη ζυγαριά της σκοπιμότητας και της ματαιότητας, μεταξύ καλού και κακού, το πρόσωπο ενδύεται με κάποιο βαθμό σημαντικότητας και ο ατομικός θάνατος δομείται συνήθως μέσα από μία μυθο-θεολογική πίστη, αναζητώντας τα αίτια, τα γιατί και το νόημα της ζωής (Davies, 2005). Στα μάτια των ζωντανών, η αξιοπρέπεια που αρμόζει στο νεκρό θα καθορισθεί από τις συνθήκες του θανάτου αλλά κυρίως από την ύπαρξη και τη συμμετοχή των συγγενών στον πόνο και στην επιτέλεση της απώλειας. Η ένταση του θρήνου, η παρουσία «φωνών» για να αποτιμήσουν τη βιογραφία και οι αφιερωματικές νεκρώσιμες τελετουργικές πρακτικές γίνονται κοινωνικές αντανάκλασεις της ζωής πάνω στο νεκρό σώμα-φορέα κοινωνικού και συμβολικού κεφαλαίου (Verdery, 1999) και τα «σταθμά» που θα το επικαθορίσουν.

Πώς όμως μπορεί να μετατραπεί ένας κακός θάνατος σε καλό – αναρωτιέται η Veena Das (2011) – όταν το υποκείμενο έχει φθαρεί κοινωνικά εν ζωή και τοποθετείται εκτός θέας; Μπορεί η απώλεια της ταυτότητας ενός ηλικιωμένου με άνοια ή η αμνημόνευτη βιογραφία των αζήτητων σωμάτων, να καθιστούν το θάνατό τους δικαιολογημένο, αθρήνητο, ανώνυμο και μοναχικό; Μπορεί να ιδωθεί ως μία σιωπηλή επιβεβαίωση ενός κοινωνικού θανάτου που προηγήθηκε του βιολογικού;

Ο θάνατος θα εξεταστεί εδώ ως ένα κοινωνικό και πολιτικό πολυπαραγοντικό συμβάν που διαπερνά και καθορίζει την ταυτότητα υποκειμένων τα οποία βρίσκονται εκτός κοινωνικού λόγου και χώρου. Υποκείμενα των οποίων ο αγνώστων στοιχείων θάνατός τους φαίνεται να νομιμοποιεί την τοποθέτησή τους στο μεταίχμιο και στα όρια του ανθρώπινου.

Σε αντίθεση με τις ιατρικές ειδικότητες και ιδιαίτερα την ιατροδικαστική, για τις οποίες το σώμα ως βιολογικό αναλυτικό υλικό έχει κεντρική σημασία, στην Κοινωνική Ανθρωπολογία και στις Κοινωνικές Επιστήμες εν γένει, η μελέτη του νεκρού σώματος, ειδικά του «αζήτητου» δεν έχει προκαλέσει έως τώρα το ενδιαφέρον των ερευνητών. Στον ελληνικό χώρο, οι εθνογραφικές έρευνες οι οποίες μπορούν να ενταχθούν σε αυτό που ονομάζεται «Ανθρωπολογία του Θανάτου»¹ επικεντρώνονται στα ταφικά έθιμα, στο θρήνο και στις τελετουργίες (Alexίου, 2008; Boardman & Kurtz, 2011; Σερεμετάκη, 2008), ζητήματα δηλαδή τα οποία

¹ βλ. Henry Abramovitch (2001)

σχετίζονται «δορυφορικά» με το νεκρό σώμα. Πρόκειται για μελέτες οι οποίες αναδεικνύουν πρακτικές που μεταφέρουν το ενδιαφέρον και τη στόχευση του ερευνητικού έργου, στην πρόσληψη που έχουν οι ζωντανοί αναφορικά με το φαινόμενο του θανάτου, τον αποχαιρετισμό και τα «παραφερνάλια» που τον συνοδεύουν, δίχως να θίγεται το σώμα και ειδικά το αζήτητο, ως ύλη με κοινωνικές προεκτάσεις οι οποίες ίσως να συνδέονται με συγκεκριμένα σώματα εντός του κοινωνικού συνόλου.

Το «αζήτητο σώμα» αναφέρεται σε άτομο που πεθαίνει σε νοσοκομείο, φυλακή ή δημόσιο χώρο και δεν αναζητείται από το συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον μέσα σε καθορισμένο χρονικό διάστημα (Singh et al, 2015; Raghavendra Babu et al, 2012). Ο καθορισμός του χρονικού ορίου της μετάβασης του σώματος από νεκρό σε αζήτητο, επικαθορίζεται από τους εθνικούς νόμους κάθε κράτους. Στην Ελλάδα αυτό το διάστημα ορίζεται σε 40 ημέρες.²

Εκκινώντας από τη ρήση του Giorgio Agamben ότι «οι οργανισμοί ανήκουν στη δημόσια εξουσία» (2005, σ. 254), θα αναδείξω τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες το σώμα-υποκείμενο, με τη μορφή της αζήτητης ή/και αγνώστων στοιχείων σορού, ανωνυμοποιείται και κρατικοποιείται. Πώς το πρόσωπο γίνεται ανώνυμο σώμα μέσα από κρατικές επεμβάσεις; Πώς η διαγραφή τη βιογραφίας του νομιμοποιείται και εννοιολογείται και πώς η διαγραφή αυτή εκλαμβάνεται ως καθήκον και υποχρέωση των κρατικών λειτουργών απέναντι στην κρατική εξουσία.

Αντλώντας από τον Foucault (2005, σ. 169) το δικαίωμα της (βιο)εξουσίας «να κάνεις κάποιους να ζουν και να ξαποστελνεις άλλους στο θάνατο» και παραλληλίζοντάς το με τη διάκριση ανάμεσα σε αυτούς που αξίζουν τον «επώνυμο, καλό και τιμημένο» θάνατο και εκείνους που εγκαταλείπονται μετά το συμβάν του θανάτου, επιχειρώ νέες αναγνώσεις στις σχέσεις βιοπολιτικής και «νεκροπολιτικής» (Mbembe, 2003), οι οποίες δεν περιορίζονται στις διαδικασίες εκτοπισμού της ζωής προς το οριακό βιολογικό και πολιτικό γεγονός του θανάτου. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η μελέτη της σχέσης του θανάτου με την κρατική εξουσία, όχι εντός της ζωής αλλά ακριβώς στο σημείο/όριο μετά το φυσικό τέλος της, ως μία εγκαταλειπτική διαδικασία. Η ανάλυση και η ερμηνεία δεν θα περιορισθούν εξ

² Κοινή Υπουργική Απόφαση 127287 (ΦΕΚ 1947/29-12-2006/ΤΕΥΧΟΣ Β). *Περί του καθορισμού της διαδικασίας εκκαθάρισης και των απαιτούμενων δικαιολογητικών για την καταβολή αποζημίωσης σε ιδιώτες που παρέχουν υπηρεσίες μεταφοράς ή/και ταφής αζήτητων ή αγνώστων στοιχείων σορών από και προς τις ιατροδικαστικές υπηρεσίες.* Θα πρέπει να αναφερθεί ότι το συγκεκριμένο έγγραφο ήταν το μόνο που μπόρεσε να μου διαθέσει η Ιατροδικαστική Υπηρεσία Πειραιώς και στο οποίο αναφέρεται το ελάχιστο χρονικό διάστημα που πρέπει να φυλάσσεται η αζήτητη σορός.

ολοκλήρου στους τρόπους της μεταθανάτιας διαχείρισης των αζήτητων σορών αλλά θα συνδεθούν με τη θεωρία που υποστηρίζει ότι είναι συγκεκριμένες οι ζωές που εξοβελίζονται ή εκθέτονται στον ανώνυμο θάνατο (Foucault, 2005; Mbembe, 2003).

Μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα προκύπτει ότι η κεντρική έννοια της εγκατάλειψης συνδέεται και αλληλεπιδρά με την έννοια της κοινωνικής αφάνειας (Smith et al, 2015; Ellison, 2011; Schepher-Hughes, 1984). Η κοινωνική αφάνεια ή αορατότητα δηλαδή η κοινωνικοπολιτική κατάσταση που εμπεριέχει σχέσεις (μη) αναγνώρισης και (μη) αντίληψης του «άλλου», όχι μόνο ως υποκειμένου με ιστορικότητα και κοινωνική εγκυρότητα αλλά και ως φυσική παρουσία (Honneth, 2003) φαίνεται ότι παράγει τις εγκαταλειπτικές πρακτικές της κρατικής εξουσίας. Επίσης, σύμφωνα με παλαιότερες έρευνες υπάρχει συσχέτιση της εγκατάλειψης με το αστικό φαινόμενο της απομόνωσης, τη μοναχικότητα, τις οικονομικές συνθήκες (Kellehear, 2009; Tonkis, 2003; Klinenberg, 2001 & 1999), με τη βιολογική ιδιότητα του πολίτη στις σύγχρονες νεωτερικότητες (Rose & Novas, 2005; Petryna, 2004), το δίπολο του καλού/κακού θανάτου (Seale & van der Geest, 2004; Vig et al, 2002; Kaufman, 2000) αλλά και με το στρατηγικό ρόλο των οικογενειακών δεσμών οι οποίοι αντικατοπτρίζουν την κοινωνική ταξινομική κατάσταση του υποκειμένου και καθορίζουν την ταυτότητά του.

Γενικότερα έχει υποστηριχθεί ότι οι παραπάνω έννοιες συνδέονται στενά με συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες ζώντων υποκειμένων, τόσο στη ζωή όσο και στο θάνατο. Σαν μία κοινωνική αντανάκλαση πάνω στην επιφάνεια «των νεκρών σώματων που βρίσκονται σε δράση», όπως περιγράφει ο Per Cornell (2004, σ. 57), για να υποστηρίξει ότι η βιογραφία του υποκειμένου συνεχίζει να διαμορφώνει συμπεριφορές ακόμη και όταν φύγει από τη ζωή.

Η μελέτη και ανάλυση περιπτώσιακών μελετών από το αρχειακό υλικό της ελληνικής τηλεοπτικής εκπομπής *Φως στο Τούνελ*, υπήρξε πολύτιμη και άκρως διαφωτιστική σχετικά με τις παθογένειες του συστήματος αναγνώρισης και ταυτοποίησης των αζήτητων σορών στην Ελλάδα, κυρίως όμως συνέβαλε στην προβολή του παράγοντα «οικογένεια» ο οποίος αναδεικνύεται σε ένα ρευστό πεδίο δυναμικών και συγκρουσιακών σχέσεων μεταξύ των συγγενών των αζήτητων σορών και της εξουσίας με τη μορφή των Υπηρεσιών του Κράτους. Με τους μεν να αντιμετωπίζουν τους δικούς τους ως αγνοούμενους και τους δε ως τετελεσμένα συμβάντα.

Η συνεισφορά του *Φως στο Τούνελ* δεν ήταν μόνο η δημοσιοποίηση του θέματος των αζήτητων σορών στην Ελλάδα και των ελλειμματικών διαχειριστικών και υπηρεσιακών μηχανισμών του κράτους. Βασικός σκοπός ήταν η αποδόμηση της εκφρασμένης επίσημης γνώσης των κρατικών λειτουργών για τη «φύση» και την ταυτότητα των αζήτητων σορών και της στερεότυπης και καθολικής αντιστοιχίας τους με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Οι αζήτητες σοροί διεθνώς – σε διάφορα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια – φαίνεται να σχετίζονται από ερευνητές και εμπλεκόμενους φορείς, με καθορισμένες κοινωνικές κατηγορίες υποκειμένων. Όμως δε σημαίνει ότι αυτές οι κατατάξεις και οι παγιωμένες θέσεις των ειδικών δεν παρουσιάζουν ρωγμές.

Μία από τις «ρωγμές» των ελληνικών δεδομένων παρουσιάζεται εδώ μέσω της προβολής υποθέσεων, με κοινά χαρακτηριστικά την απουσία πολιτικών εγγράφων (ταυτότητας) και συγγενών την στιγμή εύρεσης της σορού, ώστε να πιστοποιούν την ταυτότητα του/της θανόντος/ούσης. Για την ελληνική πολιτεία, η «ανυπαρξία» των προαναφερόμενων στοιχείων σε συνδυασμό με το δαιδαλώδες σύστημα διαχείρισης και ταυτοποίησης των νεκρών, αρκούν ώστε να κατατάξουν στα αζήτητα, ακόμη και υποκείμενα που δεν ανήκουν σε κοινωνικά ευάλωτες ή ευπαθείς ομάδες.

Ο θάνατος έτσι αποκτά άλλο νόημα μέσα σε κοινωνικά συμφραζόμενα που δεν επιτρέπουν την πολιτική αναγνώριση του υποκειμένου από το κράτος. Η αποϊεροποίησή του συμβαίνει αυτόματα ενώ η έκθεση του γυμνού ανώνυμου νεκρού σώματος στις Αρχές και τους μηχανισμούς της κρατικής εξουσίας έρχεται να επιβεβαιώσει το λόγο του Agamben (σ. 185) ότι «όλοι ανεξαιρέτως είμαστε εν δυνάμει *homines sacri*».

Η διαχείριση των «αζήτητων» στην Ελλάδα και σε άλλα πολιτισμικά συμφραζόμενα

Σύμφωνα με το Ν.3772/2009³ η οργάνωση της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας του Κράτους που υπάγεται στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, συμπεριλαμβάνει την Κεντρική Ιατροδικαστική Υπηρεσία Αθηνών, τις τρεις Περιφερειακές Ιατροδικαστικές

³ Βλ. ΦΕΚ 112/Α/10-7-2009

Υπηρεσίες (Θεσσαλονίκης, Πειραιά, Πάτρας) και δέκα Τοπικές Ιατροδικαστικές Υπηρεσίες. Από τις δέκα Τοπικές Υπηρεσίες, οι τέσσερις (Λαμίας, Αιγαίου, Δωδεκανήσου και Κρήτης) υπάγονται διοικητικά στην Περιφερειακή Ιατροδικαστική Υπηρεσία Πειραιά.

Όμως το ιατροδικαστικό έργο δεν παράγεται μόνο από τις κατά τόπους υπηρεσίες. Η ιατροδικαστική επιστήμη ασκείται και από άλλους δύο φορείς, τους επικουρικούς ιατροδικαστές των Νοσοκομείων που υπάγονται στο Υπουργείο Υγείας και από τα ιατροδικαστικά εργαστήρια των Πανεπιστημίων, τα οποία όπως και οι Υπηρεσίες του Υπ. Δικαιοσύνης, έχουν υπό τον έλεγχό τους συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές.

Η διαχείριση των «αζήτητων» εμπλέκει διάφορες υπηρεσίες του δημόσιου τομέα όπως τις κατά τόπους ιατροδικαστικές υπηρεσίες, τα τοπικά αστυνομικά τμήματα ή/και το Τμήμα Αναζητήσεων και τη Διεύθυνση Εγκληματολογικών Ερευνών της Γ.Α.Δ.Α. (Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αττικής), το Λιμενικό Σώμα, τα Δημόσια Νοσοκομεία και τις Δημοτικές Αρχές (Δημοτικά Κοιμητήρια). Παράλληλα, ένας σημαντικός αριθμός Ν.Π.Ι.Δ. όπως οι οίκοι ευγηρίας και άλλα κοινωφελή ιδρύματα και οι ιδιωτικές επιχειρήσεις των γραφείων τελετών, συμμετέχουν στη διαχείριση των σωμάτων αυτών. Το Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων παρέχει το ποσό των 450€ ανά ταφή. Από αυτό το ποσό θα πρέπει να πληρωθεί ο εργολάβος του γραφείου τελετών, ο οποίος επιλέγεται μέσα από δημόσιο διαγωνισμό που διενεργεί η κάθε Υπηρεσία και τα τέλη ταφής του Δημοτικού Κοιμητηρίου τα οποία κυμαίνονται από 150-200€. Στη διαδικασία περιλαμβάνεται και η λειτουργία χριστιανικής νεκρώσιμης τελετής για όλα τα «αζήτητα» ανεξαιρέτως.⁴

Η συγκρότηση ενός κεντρικού συντονιστικού οργάνου διαχείρισης των αζήτητων σωμάτων – μία Αρχή που θα συγκεντρώνει το σύνολο των στοιχείων για κάθε περίπτωση από την στιγμή εύρεσης της σορού έως την ταφή – επανήλθε στο προσκήνιο ως παλιό και πάγιο αίτημα των ιατροδικαστικών υπηρεσιών κατά τη διάρκεια επιστημονικής διημερίδας,⁵ με σκοπό την επίλυση των πολύπλοκων

⁴ Οι πληροφορίες που αφορούν στη διαδικασία διαχείρισης των αζήτητων σορών, προέκυψαν μέσα από τις συζητήσεις με υπαλλήλους των αρμόδιων υπηρεσιών κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας. Επίσης, για μία συνοπτική περιγραφή του θεσμικού διαχειριστικού πλαισίου βλ. Σταματούκου, Ε. (2015, 20 Μαΐου). *Σοροί Αγνώστων Στοιχείων*. Ανακτήθηκε στις 22 Μαΐου 2015 από http://www.athensvoice.gr/97663_soroi-agnoston-stoiheion

⁵ Η Ιατροδικαστική Υπηρεσία Πειραιά διοργάνωσε στις 6 & 7 Μαΐου 2017 την Επιστημονική Διημερίδα με τίτλο *η Ιατροδικαστική και η Νομική Επιστήμη στην Απονομή Δικαιοσύνης*, στο Κεντρικό

γραφειοκρατικών διαδικασιών. Ένα μέσο ώστε να ξεκαθαρίσει η «γκρίζα ζώνη (...) αλληλοδιαπλεκόμενων υπηρεσιών και αρμοδιοτήτων αξιωματούχων» όπως υποστηρίζουν οι Koutras και Robins, η οποία έως τώρα νομιμοποιεί την άρνηση των νομικών και ηθικών ευθυνών τους» (2016, σ. 42).

Η έλλειψη όχι μόνο του συντονιστικού μηχανισμού αλλά και συγκεκριμένου νομοθετικού πλαισίου για τα «αζήτητα», έχει ως συνέπεια να μην ακολουθείται καθορισμένο πρότυπο διαδικασιών τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό διασυνδεδετικό επίπεδο.⁶ Αντιθέτως, οι ταυτοποιήσεις εναπόκεινται στην κρίση και τη δικαιοδοσία των τοπικών αστυνομικών τμημάτων ενώ μόνο τα δείγματα γενετικού υλικού από όλη την Ελλάδα συγκεντρώνονται και φυλάσσονται σε Τράπεζα DNA, στην Διεύθυνση Εγκληματολογικών Ερευνών στην Αθήνα. Η Ελλάδα μαζί με άλλες επτά χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης,⁷ διαθέτει συγκροτημένη και ενημερωμένη βάση δεδομένων γενετικού υλικού (Cattaneo et al, 2010) έτσι ώστε να γίνονται ταυτοποιήσεις.

Η διαδικασία αναγνώρισης και ταυτοποίησης των αζήτητων σορών θεωρείται μία ιδιαίτερα σημαντική ιατρική πράξη από νομικής, κοινωνικής και πολιτικής σκοπιάς. Εξυπηρετεί όμως και το θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα της γνώσης της ταυτότητας του υποκειμένου (Cattaneo et al, 2010; da Silva et al, 2009) που θα επιτρέψει να επιτελεσθεί ο οικογενειακός θρήνος και το σώμα να βρει γαλήνη στην τελευταία του κατοικία (Cavard et al, 2011). Η μελέτη όμως της διαχείρισης του αζήτητου νεκρού σώματος μέσα σε διάφορα και διαφορετικά μεταξύ τους πολιτισμικά πλαίσια, καταδεικνύει ότι υπάρχει κάτι κοινό γύρω από την τύχη αυτών των σωμάτων. Πρώτον, αναγνωρίζεται ως ευρωπαϊκό και παγκόσμιο μεγάλο «πρόβλημα» (Singh et al, 2015; Cattaneo et al, 2010; da Silva et al, 2009)⁸ ή «θέμα»

Αμφιθέατρο του Πανεπιστημίου Πειραιώς, Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

⁶ Ειδικά στην έλλειψη νομοθετικού πλαισίου και προτύπου διαχείρισης των αζήτητων σορών στην Ελλάδα, αναφέρθηκαν εκτενώς δύο από τους ιατροδικαστές που συμμετείχαν στην έρευνα.

Συγκεκριμένα, ένας εξ' αυτών τόνισε την έλλειψη νομοθετικού πλαισίου και υποστήριξε ότι κανείς (αξιωματούχος ή ιατροδικαστής) δεν είναι υποχρεωμένος να στείλει στοιχεία στο Τμήμα Αναζητήσεων ή να ακολουθήσει τους κανόνες της Interpol. Παράλληλα, άφησε να εννοηθεί ότι οι Έλληνες (κρατικοί υπάλληλοι) χρειάζεται να ακολουθούν συγκεκριμένα βήματα-διαδικασίες και να εφαρμόσουν ένα αυστηρό νομικό πλαίσιο ώστε να περιοριστεί το φαινόμενο των αζήτητων σορών.

⁷ Σύμφωνα με το άρθρο των Cattaneo et al (2010), οι άλλες χώρες που διατηρούν στοιχεία είναι η Δανία, Φινλανδία, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Λουξεμβούργο, Ισπανία και Γερμανία. Επιπροσθέτως, στο έργο των Machado & Silva (2014) για την Πορτογαλία, οι συγγραφείς μελετούν την πιθανότητα επέκτασης της Βάσης Δεδομένων DNA στον γενικό πληθυσμό.

⁸ Στη μελέτη των da Silva et al (2009) για την περίπτωση της Βραζιλίας γίνεται γνωστό ότι δεν τηρούνται στη χώρα επίσημες αναφορές για τα αζήτητα νεκρά σώματα.

στο οποίο βασίστηκε και η εθνογραφική ταινία των Babcock και Hadaegh.⁹ Δεύτερον, διαμορφώνεται ένα νέο πεδίο επιδημιολογικού ελέγχου (Paulozzi et al, 2008) και τρίτον, τονίζεται ότι θα πρέπει να τα «φροντίσουν» οι διαχειριστικές κρατικές αρχές με τρόπο λιτό, διεκπεραιωτικό και κυρίως συναισθηματικά αποστασιοποιημένο.

Στη Γαλλία ονομάζονται “X” bodies (Cavard et al, 2011) ενώ στην Αμερική υπάρχουν 184 περιγραφικοί όροι για τα αζήτητα και αγνώστων στοιχείων σώματα με πιο γνωστό τον όρο *John & Jane Doe* (Paulozzi et al, 2008). Στην περίπτωση της Μαλαισίας¹⁰, η τύχη μίας αζήτητης σορού είτε βρίσκεται σε καλή και αναγνωρίσιμη κατάσταση είτε βρίσκεται σε προχωρημένη αποσύνθεση, παραμορφωμένη ή ακόμη και σε σκελετικά υπολείμματα, εξαρτάται από την υποθετική και αυθαίρετη γνωμάτευση των αρμόδιων κρατικών υπαλλήλων (Νοσοκομείων και Αστυνομικών Αρχών) σε αναφορά με καταστατικές μεταβλητές όπως η θρησκεία και η εθνικότητα. Το νεκρό σώμα λοιπόν αντιμετωπίζεται ως μία άλλη πολιτική επιφάνεια στην οποία συνεχίζουν να εγγράφονται οι εξουσιαστικοί λόγοι των ειδικών (Αλεξιάς, 2011). Ακόμη και ως άψυχη ύλη αναγνωρίζεται αυθαίρετα όχι ως κάποιος-α αλλά ως κάτι που ανήκει σε ένα ευρύτερο θεσμικό και συλλογικό περιβάλλον στο οποίο κατηγοριοποιείται τοιουτοτρόπως. Παράλληλα εκκινούνται κοινωνικές διαδικασίες οι οποίες αποβάλλουν την πρόσληψη του σώματος ως μία σταθερή και βιολογική πραγματικότητα.

Η «μαντεψιά» των αρχών με βάση το θρήσκευμα που πιθανά επρόσκειτο ο/η αποβιώσας/σασα, θα καθορίσει και την κρατική διαχείριση του σώματος σύμφωνα με δύο διακριτές κατηγορίες. Τους Μουσουλμάνους πιστούς και τους μη-Μουσουλμάνους, ενώ όσων η σωματική κατάσταση δεν επιτρέπει κάποιου τύπου ταξινόμηση και «θρησκευτική αναγνώριση», κατατάσσονται στους Μουσουλμάνους.

⁹ Το ντοκιμαντέρ των Babcock και Hadaegh (2003) με τίτλο *a certain kind of death* προσφέρει μια διεξοδική ματιά στον τρόπο διαχείρισης των αζήτητων σορών στην Καλιφόρνια των Η.Π.Α.

¹⁰ Στη Μαλαισία μόνο κατά τη διετία 2013-2015 υπήρξε αύξηση των περιπτώσεων των αζήτητων από 13% σε 25%, ενώ μόνο το 2015 οι αζήτητες σοροί έφτασαν τις 757. Σε όλες τις περιπτώσεις ο αυθαίρετος διαχωρισμός των νεκρών πραγματοποιείται στη βάση μεταβλητών όπως η «θρησκεία» και η «εθνικότητα». Οι θάνατοι των αζήτητων αποδίδονται συνήθως σε εγκληματικές ενέργειες και ατυχήματα. Ένας αριθμός αυτών των σωμάτων ανήκει σε αλλοδαπούς εργαζόμενους, τουρίστες ακόμη και παρατημένα μωρά, των οποίων οι οικογένειες αγνοούν το θάνατο των δικών τους ή προσπαθούν να μαζέψουν το απαραίτητο χρηματικό ποσό για τη μεταφορά της σορού στη χώρα καταγωγής ή αφήνουν το σώμα στη διαχείριση του κράτους λόγω οικογενειακών και προσωπικών διαφορών. Το δημοσίευμα δανείζεται στοιχεία από το Υπουργείο Υγείας της Μαλαισίας. βλ. Badd (pseudonym). (2017, 26 Απριλίου). *What Happens to Unclaimed Dead Bodies in Malaysian Hospitals?* www.cilisos.my. Ανακτήθηκε στις 22 Νοεμβρίου 2017 από <https://cilisos.my/what-happens-to-unclaimed-dead-bodies-in-malaysian-hospitals/>.

Βάσει αυτής της ταξινόμησης, η άγνωστη σορός εάν πρόκειται για Μουσουλμάνο θα παραμείνει άταφη για μόνο τρεις ημέρες¹¹ και εάν θεωρηθεί μη πιστός του Ισλάμ, θα παραμείνει δύο εβδομάδες στο νεκροτομείο του εκάστοτε νοσοκομείου μόνο για την περίπτωση αναζήτησης του σώματος. Και στις δύο περιπτώσεις θα ακολουθήσει η ταφή από τα αντίστοιχα θρησκευτικά σώματα ή τις ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στην περιοχή, ενώ δε λείπουν και οι δωρεές σωμάτων από το κράτος στις ιατρικές σχολές των πανεπιστημίων για τις περιπτώσεις οι οποίες δεν αναγνωρίζονται πιστοί του Ισλάμ και το σώμα βρίσκεται σε καλή κατάσταση για ανατομή (Hisham 2014, 21 Απριλίου)¹².

Στη γειτονική Ιταλία, κατά την τελευταία δεκαετία η χώρα έχει επωμισθεί τη διαχείριση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών από τα παράλια της Λιβύης και των αγνώστων στοιχείων σορών από τα ναυάγια της Μεσογείου. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις και διαδικασίες γίνονται αρκετά περίπλοκες όταν δεν υπάρχει ένα ενιαίο σύστημα καταγραφής όπως περιγράφουν οι Cattaneo et al (2010).

Για τη Serena Morano, ερευνήτρια και νομικό του προγράμματος Mediterranean Missing Project,¹³ η μελέτη της ιταλικής νομοθεσίας γύρω από τη διαχείριση αζήτητων σορών μεταναστών και προσφύγων, αφήνει ορισμένα ερωτήματα μερικώς αναπάντητα. Η Morano θέτει ως ερωτήματα, τέσσερις βασικές αρχές και ανθρώπινα δικαιώματα: το σεβασμό και την αξιοπρέπεια προς το νεκρό, το δικαίωμα στη συνέχεια της ταυτότητας και της μνήμης, το δικαίωμα του επαναπατρισμού της σορού και το δικαίωμα της πληροφόρησης των οικείων για την τύχη του νεκρού. Όπως αναφέρει, μεταξύ 2008 και 2011, πέντε νομοθετικές προτάσεις συζητήθηκαν στην Επιτροπή Συνταγματικών Υποθέσεων στη Γερουσία με σκοπό τη θεσμοθετημένη διαχείριση των αγνοούμενων. Έπειτα από εξέταση της Morano των πρακτικών της Βουλής, των προσχεδίων νόμων και μετά από την ακρόαση της ομιλίας του Ειδικού Επιτρόπου για το θέμα, έγινε αντιληπτό ότι σε

¹¹ Οι λόγοι που δίνονται μόνο τρεις ημέρες από τις Αρχές, στο συγγενικό περιβάλλον ενός μουσουλμάνου ώστε να διεκδικήσει τη σορό, θα πρέπει να αναζητηθούν στην ίδια τη δομή μίας θεοκρατικής μουσουλμανικής κοινωνίας στην οποία η απουσία διαχωρισμού, κράτους και «εκκλησίας» μεταβάλλει το συλλογικό θρησκευτικό σε πολιτικό και το σώμα του «αδελφού» μουσουλμάνου πιστού, σε σώμα της κοινότητας.

¹² βλ. Hisham, S. (2014, 21 Απριλίου). *The Management of Unclaimed Bodies*. www.myhealth.gov.my. Ανακτήθηκε στις 22 Νοεμβρίου 2017 από <https://www.myhealth.gov.my/en/the-management-of-unclaimed-bodies/>.

¹³ Romano, S. (2016, 01 Σεπτεμβρίου). *The Italian legal framework for the management of missing persons and unidentified dead bodies and the origins of the relatives*. www.mediterraneanmissing.eu. Ανακτήθηκε στις 10 Αυγούστου 2017 από <http://www.mediterraneanmissing.eu/data/>.

κανένα σημείο δεν δηλώνεται ή αναφέρεται το φλέγον ζήτημα των αγνοούμενων μεταναστών ή της διαχείρισης των αζήτητων νεκρών σωμάτων τους.

Η ιταλική νομοθεσία καλύπτει και οι ιταλικές υπηρεσίες εξυπηρετούν, μόνο αγνοούμενους ή αζήτητους ιταλούς πολίτες ή πολίτες χωρών της Ε.Ε. με τις οποίες υπάρχει σύμφωνο συνεργασίας και ο θάνατος των οποίων ενέχει εγκληματολογικό ενδιαφέρον για την Εισαγγελία. Ο αυξανόμενος αριθμός νεκρών σορών από πολίτες «τρίτων χωρών» στις ακτές της Ιταλίας, εκλαμβάνεται ως αναγκαστικό έργο διαχείρισης σωμάτων τα οποία θα εξεταστούν και θα ταφούν με συνοπτικές διαδικασίες. Παράλληλα, η ανάγκη ταυτοποίησης της σορού από τους οικείους, δύσκολα αναγνωρίζεται ως έννομο δικαίωμα των οικογενειών που εμπεριέχει συγχρόνως έννομο συμφέρον για το ιταλικό κράτος. Για το νομοθετικό σύστημα της Ιταλίας, η αναγνώριση της διαφορετικής εθνικής προέλευσης των σωμάτων αυτών έναντι των «δικών του», τα εισάγει σε μία κατάσταση εξαίρεσης από τους κανονιστικούς δικαιικούς κανόνες, καταδικάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις βιογραφίες αυτών των ανθρώπων σε πολιτική αφάνεια και εκπληρώνοντας μερικώς (σ. 16-17) όπως υποστηρίζει η Morano, τα δικαιώματα των οικογενειών στην επαρκή πληροφόρηση, στον θρήνο και στην εκπροσώπηση του νεκρού.

Σε μια άλλη περίπτωση, εκείνη του ομοσπονδιακού κράτους των Η.Π.Α., η διαχείριση των αζήτητων σορών διαφέρει ανά Πολιτεία (Davis 2015).¹⁴ Σύμφωνα με τη μελέτη των κανονισμών¹⁵ των αρμόδιων υπηρεσιών και των Πολιτειακών Νόμων¹⁶ για τα αζήτητα σώματα σε τρεις Πολιτείες της Αμερικής, της Δυτικής Βιρτζίνια, του Μίσιγκαν και της Βόρειας Καρολίνας, η διαχείριση των αζήτητων σορών εντάσσεται στις αρμοδιότητες των κοινωνικών υπηρεσιών κάθε Κομητείας. Από τα εγχειρίδια των κοινωνικών υπηρεσιών τα οποία και είναι διαθέσιμα στους επίσημους ιστότοπους των Πολιτειών και των Κομητειών, διαφαίνεται ότι η διαχείριση των αζήτητων σορών αποτελεί μία διαδικασία στην οποία εμπλέκονται διάφορες ειδικότητες κρατικών υπαλλήλων. Κοινωνικοί λειτουργοί ενηλίκων, διοικητικοί υπάλληλοι και ιατρικές επιτροπές τοπικών πανεπιστημίων, προσπαθούν να συλλέξουν στοιχεία του

¹⁴ βλ. Davis, S. (2015, 06 Απριλίου). *This Is What Happens to Unclaimed Bodies in Washington, DC*. [www.vice.com](https://www.vice.com/en_us/article/9bze43/this-is-what-happens-to-unclaimed-bodies-in-washington-dc-406). Ανακτήθηκε στις 27 Φεβρουαρίου 2018 από https://www.vice.com/en_us/article/9bze43/this-is-what-happens-to-unclaimed-bodies-in-washington-dc-406.

¹⁵ βλ. *Unclaimed Deceased Adult Body Policy*, Department of health and Human Resources, West Virginia, USA. Επίσης, *Procedures for Unclaimed Bodies*, Rutherford County, North Carolina, USA.

¹⁶ *Compiled Laws. Chapter 328. Dead Human Bodies*. Michigan Legislature.

αποβιώσαντος μέσα από τα ηλεκτρονικά αρχεία¹⁷ του κράτους ώστε να αναζητήσουν πιθανούς συγγενείς για την παραλαβή της σορού. Στην περίπτωση που το σώμα κυρυχθεί «αζήτητο» (εντός 10-30 ημερών), θα κινηθούν διαδικασίες ταφής ή αποτέφρωσης ή θα παραχωρήσουν το σώμα – εφόσον πληροί τα κριτήρια – στα τμήματα ιατρικής για εκπαιδευτικούς σκοπούς ως *ανατομικό δώρο* (anatomical gift)¹⁸

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο όρος *Advance Directives* (Προωθημένες Οδηγίες ή οδηγίες εκ των προτέρων) που εμφανίζεται στα εγχειρίδια των παραπάνω κοινωνικών υπηρεσιών. Περιγράφεται ως μηχανισμός λήψης αποφάσεων, εκπλήρωσης επιθυμιών ή νομικών πράξεων από την πλευρά των κρατικών Αρχών, όταν δεν το επιτρέπει η υγεία του ατόμου ή έχει επέλθει ο θάνατος. Το γεγονός ότι σε ένα κρατικό έγγραφο εμπεριέχεται η δυνατότητα επιλογής από τον πολίτη του τρόπου με τον οποίο θα διαχειριστεί η Πολιτεία το νεκρό σώμα του, φανερώνει πρώτον τον βαθμό διάδοσης τέτοιου τύπου διοικητικών πράξεων στο ευρύ κοινό και δεύτερον με παραπέμπει στα ερωτήματα που έθεσε ο Norbert Elias (2008, σ. 83) στο έργο του *Για τη μοναξιά των θνησκόντων*:

«Μπορούμε να δούμε το θάνατο απλώς ως το τέλος της βιολογικής ύπαρξης και να ρυθμίσουμε τη ζωή μας ανάλογα με τον περιορισμένο χρόνο ζωής; Να αντιμετωπίσουμε το τέλος και τον αποχωρισμό από τους ανθρώπους ως καθήκον με το οποίο θα έχουμε συμφιλιωθεί, θα το έχουμε ρυθμίσει και θα το έχουμε δεχτεί;»

Η αναφορά των «εκ των προτέρων οδηγιών», ως κανονιστική οδηγία του αμερικανικού κράτους προς τους πολίτες του, φανερώνει τους τρόπους με τους οποίους εγγράφονται οι εξουσιαστικοί λόγοι στις συνειδήσεις των υποκειμένων για το τέλος της ζωής. Μέσω αυτών των λόγων, ο θάνατος ανάγεται σε ατομική κρατική υποχρέωση που θα πρέπει να διευθετηθεί από υπεύθυνους (βιο) πολίτες όπως και η υπόλοιπη ζωή τους.

¹⁷ Για δείγματα τέτοιου τύπου ηλεκτρονικών προγραμμάτων βλ. Hanzlick & Clark (2008) και Randy Hanzlick (2006).

¹⁸ Στο εγχειρίδιο κοινωνικών υπηρεσιών που εκδίδεται από το Τμήμα Υγείας και Ανθρωπίνων Πόρων στην Πολιτεία της Δυτικής Βιρτζίνια, αναφέρεται ο νομικός όρος anatomical gift για να περιγράψει τη δωρεά όλου ή μερών του σώματος μετά την πιστοποίηση του θανάτου. Για μία πιο αναλυτική προσέγγιση της έννοιας του δώρου και της δωρεάς οργάνων και σώματος στην Ελλάδα βλ. Παπαγαρουφάλη, Ε. (2012). *Δώρα ζωής μετά θάνατον. Πολιτισμικές εμπειρίες*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Μεθοδολογία

Την Άνοιξη του 2016 επισκέφθηκα για πρώτη φορά την Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής στην οδό Πειραιώς 46, πιστεύοντας ότι θα βρω δημογραφικά ή αριθμητικά στοιχεία για τις αζήτητες ανθρώπινες σορούς στον ελληνικό χώρο. Εκείνη την περίοδο διερευνούσα άτυπα το θέμα των «αζήτητων», όπως έχει γίνει συνήθεια να αποκαλούνται οι άγνωστοι νεκροί των οποίων τα σώματα δεν αναζητούνται από το συγγενικό, φιλικό ή κοινοτικό περιβάλλον.

Εκείνη την ημέρα, στη Βιβλιοθήκη της Στατιστικής, είδα πρόσωπα γεμάτα απορία. Αλληλοκοιτάγματα μεταξύ υπαλλήλων, διευκρινιστικές ερωτήσεις, παύσεις του λόγου και αρκετά τηλέφωνα σε διάφορα τμήματα της Υπηρεσίας, διαδέχθηκαν τη πρώτη ερώτηση που έθεσα στους υπαλλήλους της Βιβλιοθήκης: «Μήπως υπάρχουν στατιστικά ή άλλα στοιχεία για τις αζήτητες νεκρές σορούς;» Η τελική απάντηση ήρθε έπειτα από λίγη ώρα: «θα πρέπει να απευθυνθείτε στις ιατροδικαστικές υπηρεσίες, εμείς δεν κρατάμε ξεχωριστά στοιχεία».

Κάθε χρόνο, στα ληξιαρχεία της χώρας καταγράφονται πάνω από 100.000 θάνατοι πολιτών. Σε αυτά τα νέα σώματα νεκρών που συγκροτούν τον ετήσιο απογραφικό κατάλογο παρακολούθησης της φυσικής κίνησης του πληθυσμού,¹⁹ περιλαμβάνονται και τα αζήτητα σώματα ανθρώπων τα οποία κανείς δεν διεκδίκησε, με αποτέλεσμα η διακριτότητα αυτών των σωμάτων να κρύβεται κάτω από ένα πέπλο αορατότητας και να ενσωματώνονται σε γενικά στατιστικά δεδομένα.

Στο πλαίσιο λοιπόν μίας πολυτοπικής²⁰ εθνογραφικής μελέτης διάρκειας τριών μηνών – από τον Δεκέμβριο του 2017 έως και τον Φεβρουάριο του 2018 – χρειάστηκε να επισκεφθώ διάφορες δημόσιες Υπηρεσίες που εμπλέκονται στη διαχείριση των αζήτητων ανθρώπινων σορών και να διερευνήσω τον επιστημονικό λόγο ιατροδικαστών και υπαλλήλων των εμπλεκόμενων Υπηρεσιών. Άτομα τα οποία εργάζονταν σε αυτούς τους χώρους κατά το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας ή είχαν στο παρελθόν σχέση με το θέμα και εμφανίζονται ως παραγωγοί επίσημης γνώσης, διαμόρφωσης και παρουσίασης της ταυτότητας των αζήτητων σωμάτων.

¹⁹ βλ. Ελληνική Στατιστική Αρχή. Θάνατοι – απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά (1932-2016).

²⁰ βλ. Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2011). *Όψεις Ανθρωπολογικής Έρευνας. Πολιτισμός, Ιστορία, Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Συγκεκριμένα, ανέπτυξα ένα δίκτυο τεσσάρων βασικών πληροφορητών σε δύο δημόσιες Υπηρεσίες (Ιατροδικαστική Υπηρεσία Πειραιά και Γ' Κοιμητήριο Αθηνών). Η ερευνητική διαδικασία ενισχύθηκε με δύο ακόμη πληροφορητές οι οποίοι δεν εργάζονται στις παραπάνω υπηρεσίες, την δημοσιογράφο Αγγελική Νικολούλη και έναν ανεξάρτητο ιατροδικαστή. Με τον συγκεκριμένο πληροφορητή πραγματοποιήθηκε μία δώωρη συνάντηση κατά την οποία αναφέρθηκε εκτενώς στο νομοθετικό πλαίσιο των «αζήτητων», στο θεσμικό ρόλο του ιατροδικαστή αλλά και στις δικές του εμπειρίες και πεποιθήσεις γύρω από το θέμα. Επιπροσθέτως, μη σταθερή και δορυφορική πηγή πληροφόρησης ήταν μία δημοτική υπάλληλος της Υπηρεσίας Πρόνοιας Πειραιά. Αν και η Πρόνοια, δεν συνδέεται με τα «αζήτητα» ή εν γένει με τους νεκρούς, ωστόσο αυτή η Υπηρεσία σχετίζεται με τη διαχείριση της δωρεάν ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης των άπορων πληθυσμών και με τις γραφειοκρατικές ρυθμίσεις σε περιπτώσεις θανάτου τους. Η σχεδόν καθημερινή επαφή με την υπάλληλο της Πρόνοιας και οι ολιγόλεπτες αναφορές στο θέμα, τροφοδότησαν με σημαντικά στοιχεία την ερευνητική διαδικασία. Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε κυρίως μέσω μη δομημένων συνεντεύξεων από τις οποίες κρατήθηκαν σημειώσεις.

Εξαιρετικά αναγκαία για την έρευνά μου υπήρξε η χρήση δεδομένων από την Ιατροδικαστική Υπηρεσία Πειραιά (εφεξής ΙΔ.Υ.Π.). Η συγκεκριμένη δημόσια υπηρεσία αποτελεί μία από τις τρεις Περιφερειακές Ιατροδικαστικές Υπηρεσίες του ελληνικού κράτους η οποία έχει υπό τη διοικητική της ευθύνη ένα μεγάλο μέρος του γεωγραφικού χώρου της Ελλάδας.²¹ Κατά τη διάρκεια της έρευνας επισκέφθηκα την ΙΔ.Υ.Π. έξι φορές και συνομίλησα με δύο από τους τρεις ιατροδικαστές που εργάζονται εκεί και με μία υπάλληλο η οποία κατά το χρονικό διάστημα της έρευνας εκτελούσε χρέη γραμματειακής υποστήριξης. Με τον καθένα ξεχωριστά πραγματοποιήθηκε η αρχική συνέντευξη διάρκειας 1-2 ωρών και οδήγησε σε επαναπροσδιορισμό των ερευνητικών ερωτημάτων. Διεξήχθησαν δεύτερες συνεντεύξεις ίδιας διάρκειας μόνο με τους δύο ιατροδικαστές. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι πέρα από την αρχική συνέντευξη με την υπάλληλο της γραμματείας της ΙΔ.Υ.Π., ολιγόλεπτες συζητήσεις με την ίδια επαναλήφθηκαν σε κάθε επίσκεψή μου στην Υπηρεσία.

²¹ βλ. στην Εισαγωγή του παρόντος

Η αρχική στόχευση ήταν να συλλεχθούν και ποσοτικά δεδομένα από την ΙΔ.Υ.Π. ώστε να εξαχθούν δημογραφικά στοιχεία τα οποία θα εμπλουτίζουν τη διαδικασία της ποιοτικής έρευνας. Ωστόσο ο ερευνητικός σχεδιασμός χρειάστηκε να τροποποιηθεί εξαιτίας των ελάχιστων ποσοτικών δεδομένων (περιπτώσεις αγνώστων στοιχείων σορών=17) τα οποία βρέθηκαν ψηφιοποιημένα στα διαθέσιμα ηλεκτρονικά αρχεία της ΙΔ.Υ.Π. Τα συγκεκριμένα δεδομένα αφορούν αποκλειστικά και μόνο τα έτη 2015-2017 για τα οποία μου δόθηκε πρόσβαση. Για την καταγραφή των ποσοτικών δεδομένων δημιουργήθηκε ένας πίνακας με ορισμένες από τις μεταβλητές οι οποίες συναντώνται σε παλαιότερες έρευνες (Cavard et al, 2011; Evert, 2011) στη Γαλλία και στη Νότια Αφρική. Ωστόσο οι μεταβλητές αυτές προσαρμόστηκαν στα ελληνικά δεδομένα.²²

Η συγκρότηση του πίνακα με τις μεταβλητές κατέστησε σαφή τη διάκριση των αζήτητων σορών άγνωστων στοιχείων και των αζήτητων σορών γνωστών στοιχείων. Παρόλ' αυτά, η δεύτερη κατηγορία δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί στο ηλεκτρονικό σύστημα της Υπηρεσίας αν και ένας εκ των ιατροδικαστών τόνισε αρκετές φορές την ύπαρξη και τον ικανό αριθμό αυτών των περιπτώσεων. Στα ηλεκτρονικά αρχεία, πέρα από την διακριτή κατηγορία των «άγνωστων», οι αζήτητοι νεκροί με γνωστά στοιχεία συμπεριλαμβάνονται στη γενική κατηγορία νεκροτομημένων σωμάτων για τα οποία υπάρχει οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον να παραλάβει τη σορό. Ως εκ τούτου, έχοντας διαθέσιμη μόνο την κατηγορία των άγνωστων στοιχείων αζήτητων σορών, οι μεταβλητές που μπόρεσαν να απαντηθούν πλήρως είναι το φύλο, η ημερομηνία θανάτου ή εύρεσης της σορού, η ημερομηνία μεταθανάτιας εξέτασης και λήψης στοιχείων, η αιτία θανάτου και ο τόπος θανάτου/εύρεσης της σορού.

Παρά το μικρό δείγμα περιπτώσεων άγνωστων στοιχείων σορών (n=17), οφείλω να παρουσιάσω εν συντομία τα αποτελέσματα που προέκυψαν βάσει των μεταβλητών που θα αναλυθούν παρακάτω αλλά και να συνδέσω αυτές τις 17 περιπτώσεις με το υλικό της ποιοτικής έρευνας. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε με το λογισμικό πρόγραμμα Microsoft Office Excel 2010. Από τα στοιχεία που συνελέχθησαν στην ΙΔ.Υ.Π. για την τριετία 2015-2017, οι σοροί άγνωστων στοιχείων

²² Οι μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία του πίνακα είναι οι εξής: 1. φύλο 2. ηλικία 3. φυλή, εθνικό / εθνοτικό υπόβαθρο 4. ημερομηνία θανάτου ή εύρεσης της σορού 5. ημερομηνία μεταθανάτιας εξέτασης και λήψης στοιχείων 6. τόπος και χώρος θανάτου / εύρεσης της σορού 7. αιτία θανάτου 8. χρόνος αποθήκευσης της σορού 9. ημερομηνία ταφής.

ανέρχονται σε 17 ($n=17$), (2015=7, 2016=8, 2017=2)²³. Σύμφωνα με την κατανομή ανά φύλο εμφανίζονται δώδεκα (12) άνδρες και πέντε (5) γυναίκες. Αν και περίμενα να συναντήσω αρκετά μεγαλύτερους αριθμούς, πιθανά επηρεασμένος από τη διάσταση που έχει πάρει το θέμα στον Τύπο,²⁴ οι υπάλληλοι μου τόνισαν ότι μεγαλύτεροι αριθμοί «αζήτητων» σε μία Υπηρεσία όπως η ΙΔ.Υ.Π. θα δικαιολογούνταν μόνο σε περίπτωση πολέμου. Στην περίπτωση που ήθελα να αυξήσω το δείγμα της έρευνας πρότειναν να απευθυνθώ σε μεγαλύτερη Υπηρεσία όπως η Ιατροδικαστική Υπηρεσία Αθηνών ή το Τμήμα Αναζητήσεων της Γ.Α.Δ.Α. Η Γ. υπάλληλος στην ΙΔ.Υ.Π. προσπάθησε αργότερα να δικαιολογήσει την άποψη που υποστηρίζει ότι ο αριθμός των αζήτητων σορών αυξάνεται στον ελληνικό χώρο, επισημαίνοντας και συνδυάζοντας τη φημολογούμενη αύξηση με τον περιορισμένο αριθμό ψυκτικών θαλάμων της Υπηρεσίας: «Αν έχεις ένα ψυγείο με 10 θέσεις και έχεις 15-20 πτώματα να περιμένουν όχι απαραίτητα όλοι αζήτητοι, ε ναι είναι πολλοί». Σαν «ενοχλητικά αντικείμενα που πιάνουν χώρο στα ψυγεία», όπως μου δήλωσε κάποια στιγμή ο Κ. (ανεξάρτητος ιατροδικαστής) και «δεν τον αφήνουν να κάνει τη δουλειά του».

Όμως σύμφωνα με τον Γ., Προϊστάμενο του Γ' Κοιμητηρίου Αθηνών, οι Αρχές του νεκροταφείου δέχονται 1-2 ταφές αζήτητων και αγνώστων στοιχείων σορών την ημέρα. «Έχω γύρω στις 40 ταφές το μήνα... μεγάλος όγκος από όλη την Αθήνα... αν μου πει η Εισαγγελία θάψε τους, τί θα πω... ότι δεν τους θάβω;». Η εικόνα που παρουσιάζει ο Γ. συνηγορεί στην καθημερινή διαχείριση μεγάλου όγκου αζήτητων σορών, μία άποψη που δεν μοιράζονται οι υπάλληλοι της ΙΔ.Υ.Π. καθώς στον γεωγραφικό και διοικητικό χώρο αρμοδιότητας της Υπηρεσίας τα περιστατικά των αζήτητων παραμένουν σε χαμηλούς αριθμούς.

Με βάση την αιτία θανάτου, ως πρώτη αιτία αναδεικνύεται ο πνιγμός ($n=6$), δεύτερη ο απροσδιόριστος αιτιολογίας θάνατος ($n=5$) λόγω της προχωρημένης αποσύνθεσης του σώματος και τρίτη αιτία, οι παθήσεις της καρδιάς ($n=3$). Όλες οι υπόλοιπες αιτίες εμφανίζονται από μία περίπτωση.

²³ βλ. Παράρτημα: Πίνακας

²⁴ Ενδεικτικά: Λαμπίρης, Γ. (2016, 02 Οκτωβρίου). *Μια ημέρα στο Εργαστήριο Ιατροδικαστικής και το Νεκροτομείο Αθηνών*. www.newsbeast.gr. Ανακτήθηκε στις 15 Ιουλίου 2017 από <http://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/2396703/mia-imera-sto-ergastirio-iatrodiastikis-ke-to-nekrotomio-athinon>.

Μαγκλίνης, Η. (2014, 18 Απριλίου). *Το τελευταίο ταξίδι. Τα «αζήτητα»*. Οι κηδείες για αυτούς που δεν έχουν στον ήλιο μοίρα. www.lifo.gr. Ανακτήθηκε στις 12 Ιουλίου 2016 από <http://www.lifo.gr/mag/features/3790>

Σχετικά με τη μεταβλητή “Τόπος θανάτου και εύρεσης της σορού”, η θαλάσσια περιοχή του Ανατολικού Αιγαίου, των Κυκλάδων και του Αργοσαρωνικού εμφανίζουν τις περισσότερες περιπτώσεις (n=8), με την περιοχή των Φούρνων Κορσεών να παρουσιάζει τρεις (3) περιπτώσεις και η ευρύτερη περιοχή του Πειραιά (Πειραιάς – Δραπετσώνα) να ακολουθεί με επτά (n=7). Στηριζόμενος στα περιγραφικά στοιχεία των εκθέσεων νεκροψίας/νεκροτομής, βρίσκω ότι προκύπτει κάποια συσχέτιση μεταξύ της αιτίας θανάτου και του τόπου που μαρτυρούν την κοινωνική θέση των υποκειμένων. Ο πνιγμός σε συνδυασμό με τη θαλάσσια περιοχή του Αιγαίου, δείχνει μέσα από τις εκθέσεις της ΙΔ.Υ.Π. ότι πρόκειται κυρίως για σώματα μεταναστών/προσφύγων, ενώ για την πόλη του Πειραιά, η εύρεση των σορών στο δημόσιο χώρο οδηγεί την έρευνα προς τον άστεγο πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής.

Όσον αφορά στις δύο μεταβλητές “Ημερομηνία θανάτου/εύρεσης της σορού” και “Ημερομηνία νεκροψίας/νεκροτομής”, αναλύθηκαν μαζί για να διαπιστωθεί ο χρόνος αποθήκευσης της σορού έως την ημέρα εξέτασης του σώματος. Από τα διαθέσιμα δεδομένα, ο ελάχιστος χρόνος υπολογίζεται στη μία (1) ημέρα και ο μέγιστος στις 45 ημέρες, με ενδιάμεση τιμή τις δέκα ημέρες (median=10). Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί ο συνολικός χρόνος αποθήκευσης του σώματος έως την ημέρα ταφής καθώς η Υπηρεσία δε διέθετε αυτά τα στοιχεία. Ως εκ τούτου, δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν από τα ποσοτικά δεδομένα οι πληροφορίες για πολύμηνη παραμονή σορών στους ψυκτικούς θαλάμους παρά μόνο μέσα από την ποιοτική προσέγγιση.

Αναφορικά με τις υπόλοιπες μεταβλητές, δεν ήταν εφικτό να διερευνηθούν εξαιτίας της απουσίας στοιχείων. Μόνο οι μεταβλητές “Ηλικία” και “Υπήκοοι άλλων χωρών” απαντήθηκαν μερικώς. Σχετικά με την ηλικία, σε τρεις (3) περιπτώσεις αναφέρεται η ηλικία των υποκειμένων κατά προσέγγιση (π.χ. γύρω στα 19 έτη, παιδί) ενώ για τη δεύτερη μεταβλητή μόνο για δύο (2) περιπτώσεις έγινε γνωστή η χώρα καταγωγής. Ένας Αλγερινός υπήκοος και ένας υπήκοος Αυστρίας ο οποίος είχε απασχολήσει στο παρελθόν τις Κοινωνικές Υπηρεσίες του Δήμου Πειραιά ως άστεγος και ψυχικά ασθενής.

Τα διαθέσιμα στοιχεία από τα αρχεία της Υπηρεσίας φαίνονται ελλειμματικά για την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων από την ποσοτική έρευνα. Οι εκθέσεις νεκροψίας/νεκροτομής παρέχουν πολύ συγκεκριμένα στοιχεία ιατροδικαστικού και κλινικοανατομικού περιεχομένου, ενώ οι «κοινωνικές» πληροφορίες στις εκθέσεις

είναι περιορισμένες και δείχνουν να σχετίζονται μόνο με τις συνθήκες και τον τόπο θανάτου. Σε σύγκριση με τις μεταβλητές οι οποίες εξετάστηκαν και απαντήθηκαν στην έρευνα της Evert (2011) για τις αζήτητες σορούς στη Ν. Αφρική, το σύστημα καταγραφής στοιχείων της ΙΔ.Υ.Π. φαίνεται να έχει συγκροτηθεί περισσότερο ιατροκεντρικά. Παράλληλα, η ανεπαρκής ταξινόμηση των περιπτώσεων ανά κατηγορίες (π.χ. γνωστοί, άγνωστοι, αζήτητοι), δυσχεραίνει μία μεγαλύτερης κλίμακας δημογραφική έρευνα η οποία να φανερώνει τους «πραγματικούς» αριθμούς των «αζήτητων» στο χώρο διοικητικής ευθύνης της ΙΔ.Υ.Π. Ως εκ τούτου, θεωρείται απαραίτητη η ανάγκη ψηφιοποίησης περισσότερων ετών²⁵ και δημιουργία διακριτών κατηγοριών. Ωστόσο, θα πρέπει να εισακουστούν οι φωνές μέσα από την ιατροδικαστική κοινότητα που επιζητούν τη δημιουργία ενός κεντρικού ολοκληρωμένου συντονιστικού μηχανισμού για τα «αζήτητα» και ενός πληρέστερου αρχείου καταγραφής των περιπτώσεων. Σχετικά πρόσφατα, σύμφωνα με τον Κ. (ανεξάρτητος ιατροδικαστής), έγινε η πρόταση να εισαχθεί στις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου ένα νέο πεδίο, ο “τόπος ταφής”, ώστε να γνωρίζουν οι κρατικές υπηρεσίες πού έχουν ταφεί «επώνυμοι και ανώνυμοι». Έτσι, «για να ξέρουμε ποιος είναι αυτός που θάφτηκε... τον ελάχιστο σεβασμό προς το νεκρό», μου λέει ο Κ. «κι όπου γης και πατρίς».

Εξίσου σημαντική πηγή εθνογραφικών δεδομένων αναδείχθηκε η τηλεοπτική εκπομπή *Φως στο Τούνελ* που παρουσιάζει η δημοσιογράφος Αγγελική Νικολούλη. Η επεξεργασία των δημοσιευμένων υποθέσεων στην ιστοσελίδα της συγκεκριμένης εκπομπής με βοήθησαν να επαληθεύσω τις κοινωνικές κατηγορίες που συναντώνται συχνότερα στα «αζήτητα». Παράλληλα, θεώρησα ότι θα ήταν χρήσιμο να επικοινωνήσω με τα στελέχη της τηλεοπτικής εκπομπής και να γνωστοποιήσω το θέμα της ερευνητικής μου εργασίας, η κυρία Νικολούλη, δέχθηκε να απαντήσει σε ένα σχήμα δώδεκα (12) ανοιχτού τύπου ερωτήσεων²⁶, οι οποίες εστάλησαν μέσω email και με τον ίδιο τρόπο έλαβα τις απαντήσεις.

Όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα της εκπομπής, στα 22 χρόνια λειτουργίας της, η παρουσιάστρια Αγγελική Νικολούλη και οι συντελεστές της ήρθαν αντιμέτωποι με δεκάδες υποθέσεις αγνοούμενων συμπολιτών οι οποίοι βρέθηκαν

²⁵ Η ΙΔ.Υ.Π. έως την ημέρα που ολοκληρώθηκε η έρευνα διαθέτει ηλεκτρονικά αρχεία για τα έτη 2015-2017.

²⁶ βλ. στο Παράρτημα.

εντέλει στα αζήτητα των νεκροτομείων της χώρας. Στις απαντήσεις που μου παρέδωσε η δημοσιογράφος, αναφέρει:

Το θεωρώ απάνθρωπο. Με κάνει να νιώθω ντροπή σαν Ελληνίδα πολίτης και μου προκαλεί οργή για το όλο σύστημα που δεν μπορεί ακόμη και σήμερα, να αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα. Εάν οι Αρχές συνεννοούνταν μεταξύ τους και οργάνωναν σε άλλη βάση τα ηλεκτρονικά τους αρχεία, δεν θα βλέπαμε αυτή την τραγική κατάληξη ανθρώπων.

Πιστέψτε με είναι ένα σοκ για μας αλλά και για τους τηλεθεατές που μας παρακολουθούν, να βλέπουμε να επαναλαμβάνεται αυτή η τραγική, τριτοκοσμική θα τη χαρακτηρίζα κατάσταση. (...) Εμείς σαν εκπομπή εντοπίσαμε το πρόβλημα από τον πρώτο χρόνο προβολής μας. Σίγουρα η κρίση αλλά και η αναξέλεγκτη σε κάποιες περιπτώσεις είσοδος αλλοδαπών στη χώρα μας, το διόγκωσε. Άνθρωποι χωρίς στοιχεία αν χάσουν τη ζωή τους, καταλήγουν ακόμη και θαμμένοι στα αζήτητα, με έναν κωδικό αριθμό σε περίπτωση που κάποιος ενδιαφερθεί για αυτούς.

Η εκπομπή της 26^{ης} Μαΐου 2017 ήταν αφιερωμένη στις είκοσι υποθέσεις των τελευταίων 13 ετών που κατέληξαν στα αζήτητα. Εκλαμβάνεται ως μία προσπάθεια γνωστοποίησης του φαινομένου των αζήτητων σορών στην κοινή γνώμη και της εμφατικής εκ μέρους της παρουσιάστριας τοποθέτησης επί των παθογενειών του ελληνικού συστήματος διαχείρισης αυτών των περιπτώσεων.

Παρακολουθώντας σχετικά πρόσφατα την εκπομπή της παραπάνω ημερομηνίας μέσω του αρχείου Web-tv, διέκρινα ότι στόχος της κ. Νικολούλη υπήρξε κάτι πιο σημαντικό από την ανάλυση των προβλημάτων και της απόδοσης ευθυνών. Η συγκινησιακά φορτισμένη ανάγνωση της λίστας με τα ονόματα και τις ηλικίες των αζήτητων νεκρών στόχευε όχι μόνο να αποκαλύψει την ταυτότητα αυτών των ανθρώπων και να τονίσει, όπως ο T.M. Wilkinson (2014, σ. 286), ότι «είναι άνθρωποι όπως όλοι μας με σκέψεις, συναισθήματα και δικαιώματα επί του σώματός τους» αλλά να προβάλει την εικόνα του Μάρτυρα που ανωνυμοποιείται και αντικειμενοποιείται στα γρανάζια ενός εξουσιαστικού συστήματος κρατικοποίησης σωμάτων και απαλοιφής της ατομικής βιογραφίας.

Από την μελέτη των υποθέσεων για τις αζήτητες σορούς στην ιστοσελίδα της τηλεοπτικής εκπομπής, μέτρησα 35 περιπτώσεις αζήτητων «αγνοούμενων» για τις οποίες υπάρχουν περιγραφές από λίγες γραμμές έως εκτενή αφιερώματα με τον απαραίτητο σχολιασμό. Είτε πρόκειται για υποθέσεις με ολιγοήμερη παραμονή στα αζήτητα των νεκροτομείων είτε μακροχρόνια όπως στην περίπτωση του Αλέξανδρου

Καρασαβίδη ο οποίος για τις Αρχές ήταν αζήτητος νεκρός για οκτώ χρόνια, όλες είχαν κοινό στοιχείο τη δημόσια καταγγελία των περιστατικών.²⁷

Συγχρόνως, εκτός από τον επαναλαμβανόμενο δηκτικό λόγο των κειμένων σχετικά με την «αναποτελεσματικότητα» των αστυνομικών, λιμενικών και λοιπών αρχών να διαχειριστούν τέτοιου τύπου υποθέσεις, τα κοινά σημεία που προβάλλονται είναι ότι πρώτον, όλα τα υποκείμενα δεν είχαν ή δε βρέθηκε κάποιο αποδεικτικό στοιχείο της ταυτότητάς τους εκεί που εντοπίστηκε το σώμα. Δεύτερον, ότι στην πλειοψηφία των περιπτώσεων υπήρχε κάποιο οικογενειακό υποστηρικτικό περιβάλλον που τους αναζητούσε, καταρρίπτοντας εν μέρει την άποψη ότι αυτοί οι άνθρωποι «δεν έχουν στον ήλιο μοίρα»²⁸ και τρίτον στις περισσότερες περιπτώσεις δεν αναφέρεται η αιτία θανάτου.

Μόνο μέσα από την προσεκτική ανάγνωση των υποθέσεων διακρίνεται εάν κάποια από τα αζήτητα σώματα του *Τούνελ* αντιστοιχούν σε περιθωριοποιημένες κοινωνικά ομάδες. Μία άποψη που εξέφρασαν οι πληροφορητές μου και υποστηρίζεται από τη βιβλιογραφία.

Επιλέχθηκαν πέντε περιπτώσεις που φέρουν τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Οι υποθέσεις των Μάριου Κούση και Αλέξανδρου Λασκαράκη που έμειναν στα αζήτητα 6 και 7 μήνες αντίστοιχα, του μοναχικού ηλικιωμένου Γιώργου Φιλιππάκου, του ψυχιατρικού ασθενή Ιωάννη Παναγόπουλου και του χρήστη ναρκωτικών ουσιών Αλέξανδρου Καρασαβίδη, θα συνδεθούν με την υπάρχουσα θεωρία, τα ερευνητικά αποτελέσματα, τη διεθνή βιβλιογραφία και τους λόγους των πληροφορητών περί αζήτητων νεκρών, ώστε να δημιουργήσουν αναθεωρήσεις σε παγιωμένες αντιλήψεις και να προσφέρουν νέα ερωτήματα.

Ωστόσο, βασικός τόπος διεξαγωγής της έρευνας αποδείχθηκε το Γ' Κοιμητήριο Αθηνών.²⁹ Ο μεγαλύτερος χώρος ταφής στην Ελλάδα και τόπος όπου πραγματοποιούνται ταφές αζήτητων σορών λόγω της έκτασής του αλλά και των χαμηλών δημοτικών τελών που απαιτούνται. Ύστερα από επικοινωνία με τον Προϊστάμενο του Τμήματος Γ' Κοιμητηρίου του Δήμου Αθηναίων, επισκέφθηκα τα γραφεία της Υπηρεσίας και συνομίλησα μαζί του για περίπου δύο ώρες. Κατά τη

²⁷ Ανώνυμος, (2017, 27 Μαΐου). Τα ντοκουμέντα του «Τούνελ» για τα αζήτητα. www.anikoulouli.gr. Ανακτήθηκε στις 08 Δεκεμβρίου 2017 από <http://anikoulouli.gr/ta-ntokoumenta-tou-tounel-gia-ta-azitita/>.

²⁸ βλ. το δημοσιογραφικό αφιέρωμα: *Το τελευταίο ταξίδι. Τα «αζήτητα». Οι κηδείες για αυτούς που δεν έχουν στον ήλιο μοίρα* από τον Ηλία Μαγκλίνη. www.lifo.gr.

²⁹ Το Γ' Κοιμητήριο Αθηνών, βάσει των λεγομένων των αρμόδιων υπαλλήλων θεωρείται ο μεγαλύτερος χώρος ταφής στην Ελλάδα, ίσως και των Βαλκανίων.

διάρκεια της επίσκεψής μου στο κοιμητήριο, επισκέφθηκα το τμήμα όπου γίνονται κατά βάση οι ταφές των άγνωστων και αζήτητων σωμάτων και φωτογράφησα το χώρο. Οι φωτογραφίες όπως και ένας χάρτης-σχεδιάγραμμα του κοιμητηρίου, αποτελούν δεδομένα τα οποία θα αναλυθούν στη συνέχεια. Θα πρέπει να επισημάνω ότι το Γ' Κοιμητήριο, αν και πρόκειται για υπηρεσία του Δήμου Αθηναίων, γεωγραφικά υπάγεται εντός των ορίων της Αντιπεριφέρειας Πειραιά και αποτελεί τόπο μνήμης πολλών Πειραιωτών.

Αποτελέσματα

Κοινωνική αφάνεια: ανώνυμοι πολίτες, εξαιρούμενοι

Η βιβλιογραφική έρευνα και εγώ μέσα από την επιτόπια, θα φανερώσουν ότι η «εγκατάλειψη» του υποκειμένου (Basic, 2011; Biehl, 2007/2001; Leshem, 2017; Marrow & Luhrman, 2012; Mills, 2004; Selmeczi, 2009) υπό το «μάτι» της Κρατικής Εξουσίας, αναδεικνύεται σε κεντρική αναλυτική έννοια που κυριεύει, διαπερνά και ορίζει τόσο ζωντανούς όσο και νεκρούς. Εγκατάλειψη από τους βιοεξουσιαστικούς μηχανισμούς που υπο- και επιβάλλονται επί ζώντων σωμάτων, οι οποίοι μεταπίπτουν σε νεκροεξουσιαστική διαχείριση επί πτωμάτων.

Για τον G. Agamben (2005), η κεντρική έννοια της «γυμνής ζωής» σηματοδοτεί εκείνη τη ζωή που τοποθετείται υπό την πολιτική εξουσία δια του αποκλεισμού της. Όπως υποστηρίζει, αυτό που τίθεται προς εξέταση δεν είναι τόσο ο έλεγχος ή η ουδετεροποίηση του «πλεονάζοντος/πλεονάσματος», αυτού δηλαδή που περισσεύει ως νέος και καθορισμένος «χώρος» στον οποίο οι δικαιο-πολιτικοί κανόνες έχουν εγκυρότητα και εφαρμογή, όσο ότι σε αυτόν τον «χώρο» η εξουσία λειτουργεί ως το κατώφλι του κανόνα αλλά και της εξαίρεσης. Το πλαίσιο του νόμου καθορίζει την εξαίρεση, η οποία καθίσταται όχι εκτός της σφαίρας του νόμου, αλλά εντός του μέσω της αναστολής του (Αθανασίου, 2007; Mills, 2004). Ο Agamben (2005) αναφέρεται σε εκείνη τη «ζωή» που εγκαταλείπεται στο νόμο και επειδή ακριβώς εγκαταλείπεται – υπό καθεστώς συμπεριληπτικής εξαίρεσης – ο νόμος αναστέλλεται για αυτή.

Σε μια άλλη ανάγνωση, η Ivana Basic (2011) χρησιμοποιεί την έννοια της εγκατάλειψης ως παράδοση (surrender) του δικαιώματος, του ενδιαφέροντος και της διεκδίκησης σε κάτι, για να εισάγει τον ιδιοκτησιακό χαρακτήρα του κράτους επί του σώματος και να δικαιολογήσει την εγκατάλειψη ως δράση. Το σώμα λοιπόν ως ιδιοκτησία του κράτους, δημιουργείται μέσω κατάλληλων κοινωνικών διαδικασιών, διαρθρωτικών κινήσεων, γραμματισμών και εγγραφών στην επιφάνειά του, αναγνωρίζεται, ταξινομείται και ονοματοδοτείται αναλόγως. Η μη αναγνώριση έστω και της πρωτογενούς βιολογικής ιδιότητας που ορίζει το «ανθρώπινο» και η μη διαμόρφωσή του στο συντακτικό και κανονιστικό πλαίσιο της εξουσίας, έχει ως αποτέλεσμα την αναπαραγωγή ενός σώματος έρμαιου, ενός σώματος *in limbo* μπροστά στο νόμο. Όπως επισημαίνει και ο Leshem Noam (2017, σ. 10-11), «το να

είναι κάποιος/α/κάτι εγκαταλελειμμένος/η/ο σχετίζεται με μία σχεδόν πρωτογενή θεμελιακή κατάσταση στη συγκρότηση του υποκειμένου, ενώ όταν γίνεται, δηλαδή εισέρχεται σε φάση εγκατάλειψης υποθέτει μια δευτερογενή διαδικασία στέρησης, παραίτησης από, και έκθεσης στην εξουσία».

Το υποκείμενο χρειάζεται να γίνει ορατό στον κοινωνικό χώρο μέσα από την αναγνώρισή του. Μία διαδικασία που νοηματοδοτείται κοινωνικά και περιλαμβάνει από την απλή αντίληψη ύπαρξης του άλλου ως φυσική παρουσία έως την αρχική ταυτοποίησή του ως «κάποιου». Ο φιλόσοφος Axel Honeth (2003, σ. 119-120) υποστηρίζει ότι «κοιτώντας μέσα από κάποιον απαιτεί ένα σύνολο κινήσεων και τρόπων συμπεριφοράς, ένα συγκεκριμένο ύφος περφόρμανς η οποία θα τον καθιστά ορατό». Η κοινωνική ορατότητα συνυφασμένη με την αναγνώριση, εκφράζεται μέσω σωματικών δράσεων και αντιδράσεων που επιβεβαιώνουν την ύπαρξή του υποκειμένου. Μία διαδικασία (επαν)υποκειμενοποίησης αλλά κυρίως αντικειμενοποίησης όταν του στερείται η αναγνώριση και ακυρώνεται η κοινωνική του εγκυρότητα (Brighenti, 2007; Ellison, 2011). Η αναγνώριση των υποκειμένων επομένως εκφράζεται με μία σωματική συμπεριφορά η οποία εγκαθιδρύει σχέσεις πολιτικής εξουσίας και κοινωνικής αντίληψης.

Αντίθετα, η μη αναγνώριση και κατ' επέκταση η αορατότητα ή αφάνεια στον κοινωνικό χώρο, οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό και τείνει να εμφανίζονται σαν «μία σχέση υπαιτιότητας μεταξύ αποκλεισμένων και συστήματος» (Burchardt et al, 2006, σ. 44-45). Ένα δίπολο που στο ένα άκρο τοποθετείται η απόδοση ευθυνών στους ίδιους τους κοινωνικά αποκλεισμένους για τη δύσκολη θέση στην οποία βρίσκονται και στο άλλο άκρο οι αστικοί και οικονομικοί θεσμοί οι οποίοι περιορίζουν τις ευκαιρίες για ορισμένα άτομα και ομάδες.

Από μία άλλη σκοπιά, για την Joan Ablon (1981, σ. 5) είναι «οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες που δημιουργούν την απόκλιση κατασκευάζοντας κανόνες' η παράβαση των οποίων συνιστά απόκλιση. Η εφαρμογή αυτών των κανόνων σε υποκείμενα με συγκεκριμένα γνωρίσματα, τους αποδίδει την ιδιότητα του ξένου, του μισρού ή του αλλόκοτου». Έτσι η ορατότητα γίνεται αντιληπτή σαν μια στρατηγική ρύθμισης και ελεγχόμενης διαστρωμάτωσης από τα πάνω (Brighenti, 2007), εξωθώντας μακριά από το «δημόσιο βλέμμα» (public gaze) (Papadopoulos et al, 2008) κοινωνικές ομάδες για τις οποίες η κοινωνική αφάνεια αναπαράγεται ως φύσει χαρακτηριστικό των μη προνομιούχων, των περιθωριοποιημένων, όσων έχουν

«επιλέξει» την απομάκρυνση από την παρακολούθηση της εξουσίας ή έχουν αναγκαστεί να αποσυρθούν από το δημόσιο χώρο (Smith et al, 2015; Tonkiss, 2003).

Στην έρευνα του Eric Klinenberg (2001,1999) για την κοινωνική αναπαραγωγή της αστικής απομόνωσης ως βασικό παράγοντα που συνετέλεσε στους πολλαπλούς θανάτους από τον καύσωνα το 1995 στο Σικάγο, ο συγγραφέας διακρίνει την έλλειψη ενός ιδιαίτερου πολιτισμικού κεφαλαίου γνώσεων, εργαλείων και ικανοτήτων των μεγαλύτερων ηλικιακά ομάδων ώστε να ανταπεξέλθουν στα γραφειοκρατικά εμπόδια. Η έλλειψη πολιτισμικού κεφαλαίου με τη μορφή ανεπτυγμένων κοινωνικών δικτύων αμοιβαίων παροχών αποτελεί τον παράγοντα εκείνον που δημιουργεί φραγμούς στην κοινωνικοποίηση και την αλληλεγγύη. Στοιχεία που θεωρούνται απαραίτητα κατά τον Leo Coleman (2009) για την επίδωξη της ευτυχίας και της ενεργού πολιτικής συμμετοχής.

Οι ακούσιες ή/και εκούσιες συνέπειες των ποικίλων πολιτικοοικονομικών καθεστώτων στην υγεία των φτωχότερων στρωμάτων του πληθυσμού και η δομική βία που ασκείται σε τοπικό επίπεδο (Farmer, 2004; Janes & Corbett, 2009) φανερώνουν ότι για τους φτωχούς και ευάλωτους, η νεοφιλελεύθερη σύμπραξη δημόσιου και ιδιωτικού τομέα η οποία περιλαμβάνει όλο το προνοιακό πλαίσιο παροχών³⁰ (Αλεξίου, 2007), θεωρείται εκ προοιμίου ένα άνισο πεδίο σχέσεων εξουσίας (Janes & Corbett, 2009; Whiteford & Mandeson, 2000). Στο εθνογραφικό παράδειγμα του João Biehl (2001, σ. 131) για την κοινότητα της Vita «οι φτωχοί, άρρωστοι και γερασμένοι είναι ήδη αποκλεισμένοι και χαμένοι στη μάχη για πρόσβαση στις υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους» (Biehl 2007, σ. 399-400).³¹ Η εφαρμογή διάφορων πολιτικών υγείας φανερώνουν εκείνες τις λειτουργίες του μοντέρνου νεωτερικού κράτους οι οποίες τείνουν να καθιστούν το άτομο υπεύθυνο για τον έλεγχο και τη ρύθμιση της ζωής και του θανάτου του (Οικονόμου, 2006).

Η «βιολογία» εισάγεται στο προσκήνιο και επανεννοιολογεί την ιδιότητα του πολίτη, όχι με όρους πολιτικών δικαιωμάτων και διεκδικήσεων αλλά με όρους «δικαιωμάτων στη φυσική επιβίωση» (Rivkin-Fish 2003, σ. 503) και η «βιολογική

³⁰ π.χ. ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, επιδοματική πολιτική, πρωτοβάθμια φροντίδα, προληπτική ιατρική και αγωγή υγείας, διατροφικές συνήθειες, εμβολιασμοί, διαγνωστικές μέθοδοι, ενημέρωση, συμβουλευτική, διαφημίσεις και προτροπές μέσω των Μ.Μ.Ε.

³¹ Η εγκατάλειψη στην Vita γίνεται αντιληπτή όχι μόνο με την απαξία της ταυτότητας των τροφίμων της κοινότητας από την κρατική εξουσία αλλά αναπαρίσταται χωρικά, τοποθετώντας τους αποκλεισμένους εκτός ορίων πόλης. Αντιθέτως, στο συγκριτικό έργο των Marrow & Luhrman (2012) για τους ψυχικά ασθενείς, η ζώνη εγκατάλειψης προσδιορίζεται συνήθως πολιτισμικά, ιστορικά και οικονομικά εντός του οικιακού χώρου.

πολιτειότητα» γεννιέται ως ένας όρος που συνδυάζει το πολιτικό, την ταυτότητα και τη βιολογία (Cooter, 2008). Ένας όρος που παράγει και σηματοδοτεί ένα νέο τρόπο σκέψης γύρω από την κοινωνική και πολιτική κατασκευή του πολίτη, την επίσημη γνώση της κυρίαρχης εξουσίας, τα πολιτισμικά γεγονότα και τις αναπαραστάσεις της ζωής εν γένει (Kaufman & Morgan, 2005; Novas & Rose, 2005; Petryna, 2002/2004).

Σύμφωνα με την Αθανασίου (2012, σ. 248) «μέσα στο νέο καθεστώς της βιοπολιτικής ιδιότητας του πολίτη, δημιουργούνται ερωτήματα για το ποιος/α, και υπό ποιες συνθήκες θεωρείται άνθρωπος (...), καθώς η μετανεωτερική βιοπολιτική προβάλλεται και αναδεικνύεται σε συστατική εκδοχή του πολιτικού, αποκρύπτοντας παράλληλα τον πολιτικό της χαρακτήρα». Οι ανθρώπινοι οργανισμοί λοιπόν που δεν έγιναν «κανονικοί» ή δεν «κατασκευάστηκαν» κανονικοποιημένοι και κανονικοποιητικοί κατά τη Haraway (1993), εκείνα τα υποκείμενα τα οποία δεν κατάφεραν να ακολουθήσουν τις πολιτικές τεχνολογίες εννοιολόγησης της ζωής ή «επέλεξαν» να μην ακολουθήσουν τις παρεχόμενες βιοπολιτικές δομές του σύγχρονου νεωτερικού κράτους, καταγράφονται στην εθνογραφία ως περιθωριοποιημένα, μεταίχμιακά και «ύλες εκτός τόπου» (Douglas, 2006; Παπαγαρουφάλη, 2012).

«Αζήτητα»: ταξινομήσεις και διχοτομικός λόγος

Ο G. Jones (2012), υποστηρίζει ότι η αντιστοιχία του τρόπου ζωής ενός υποκειμένου και της κοινωνικής του θέσης με τον τρόπο μεταχείρισης του σώματος μετά θάνατον, είναι ένα κοινωνικό γεγονός απίστευτα ανησυχητικό.³² Για εκείνον, ο φόρος τιμής στο σώμα ενός περιθωριοποιημένου υποκειμένου, ανεξάρτητα εάν είναι γνωστές ή άγνωστες οι πράξεις και η δράση του εν ζωή, θεωρείται μονόδρομος.³³ Ο Jones (2014) σε μία προσπάθεια φιλοσοφικής διερώτησης γύρω από τον ηθικό σκοπό της επιστήμης της Ανατομίας, θίγει την ιστορικά διαχρονική εκμετάλλευση των σωμάτων

³² Αντιστοίχως ο T.M. Wilkinson (2014) αναφέρεται σε νεκρά σώματα που «δεν είναι πια πρόσωπα αλλά δεν είναι και πράγματα» και θέτει ως σταθερά την ηθική θέση των νεκρών που πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά το ιατροδικαστικό έργο.

³³ Για την απόδοση τιμών στους αζήτητους νεκρούς κάνει λόγο και η Χαρά Σπηλιοπούλου, Ιατροδικαστής του Πανεπιστημίου Αθηνών στο δημοσιογράφο Κ. Λαμπίρη Για ολόκληρη τη συνέντευξη βλ. *Μια ημέρα στο Εργαστήριο Ιατροδικαστικής και το Νεκροτομείο Αθηνών*. <http://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/2396703/mia-imer-a-sto-ergastirio-iatrodikastikis-ke-to-nekrotomio-athinon>.

των κοινωνικά και πολιτισμικά μειονεκτούντων, των φτωχοποιημένων και εξαθλιωμένων στρωμάτων της κοινωνίας και των ψυχικά αδυνάτων. Και αυτό γιατί τα σώματα που παραδοσιακά χρησιμοποιούσε η Ιατροδικαστική στις μελέτες της, ήταν τα σώματα αυτών που αντιμετωπίστηκαν ως ζώες ανάξιες να βιωθούν (Agamben, 2005; Romero-Daza et al, 2003) και θυματοποιήθηκαν από τις πολιτισμικές πρακτικές της εκάστοτε εποχής και του πολιτικού πνεύματος των κοινωνιών στις οποίες έζησαν (Jones & Whitaker, 2012).

Ποιοι είναι όμως οι αζήτητοι νεκροί για τους ειδικούς και τους αρμόδιους με τους οποίους συνομίλησα και συναντούν το φαινόμενο σχεδόν καθημερινά; Για τους ιατροδικαστές και τους υπόλοιπους κρατικούς υπαλλήλους, η ενασχόληση με το νεκρό σώμα προσφέρει στοιχεία για την ανάγνωση των διαφόρων κοινωνικών τύπων σωμάτων. Διέκρινα ότι για εκείνους το «αζήτητο» θεωρείται μία παγιωμένη ερμηνευτικά κατάσταση, μία λέξη που αυτόματα και μετωνυμικά ισούται ‘με’ και παραπέμπει ‘σε’ περιθωριοποιημένες κοινωνικά ομάδες υποκειμένων. Σύμφωνα με τα λόγια τους ωστόσο το «περιθώριο» μπορεί να μην είναι τόσο μακριά αλλά να ακουμπά την καθημερινότητα όλων, όπως στον λόγο της Αγγελικής Νικολούλη. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση της δημοσιογράφου σε ερώτησή μου:

Μπορούμε να πούμε σύμφωνα με την εικόνα που έχουμε, πως ο μεγαλύτερος αριθμός των νεκρών στα αζήτητα, αφορά στις ομάδες εξαρτησιογόνων ατόμων, αστέγων και ψυχικά ασθενών, είναι πιο ευάλωτες. Αυτές οι κατηγορίες συνανθρώπων μας που σας προανέφερα, είναι πιο ευάλωτες και το μόνο που δεν σκέφτονται όταν κινούνται περιθωριακά, είναι να έχουν πάνω τους το δελτίο της αστυνομικής τους ταυτότητας ή κάποιο άλλο ανάλογο έγγραφο. Για αυτούς είναι μια καθημερινότητα ο συγκεκριμένος τρόπος ζωής (...). Υπάρχει όμως κι ένας αριθμός εξίσου σημαντικός που δε δρα παραβατικά ή περιθωριακά. Πρόκειται για οικογενειάρχες, νέους ανθρώπους, μητέρες, ακόμη και γέροντες που απλά είχαν την ατυχία να μην κρατούν πάνω τους κάποια αναγνωριστικά στοιχεία όταν έχασαν τη ζωή τους.

Από τη διεθνή βιβλιογραφία της Κλινικής Ανατομίας (Jones, 2014; Raghavendra Babu et al, 2012; Hanzlick & Smith, 2006) προκύπτει ότι συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες βιώνουν τον ανώνυμο θάνατο όμως δε λείπουν και οι εξαιρέσεις.³⁴ Για τους περισσότερους πληροφορητές μου, οι άστεγοι, οι χρήστες

³⁴ Στους πληθυσμούς που αναφέρονται στα άρθρα, οι ερευνητές εντάσσουν τους άστεγους με ψυχικές και άλλες σωματικές ασθένειες, επισκέπτες και τουρίστες, μη καταγεγραμμένους μετανάστες, πρόσφυγες, άπορους, χρήστες ουσιών, φυλακισμένους και ιδρυματοποιημένους ασθενείς, μοναχικούς ηλικιωμένους και μωρά ενώ δε λείπουν και οι περιπτώσεις απλών περαστικών από το μέρος όπου βρέθηκε το σώμα.

ουσιών και οι μη νόμιμοι αλλοδαποί κάτοικοι της χώρας, είναι οι ευάλωτες εκείνες κατηγορίες υποκειμένων που συναντούν συχνότερα στα αζήτητα. Για την Γ. (υπάλληλος στην ΙΔ.Υ.Π.) και τον Κ. (ανεξάρτητος ιατροδικαστής), στα αζήτητα ανήκουν και οι μοναχικοί ηλικιωμένοι. «Οι άνθρωποι που έχουν επιλέξει να ζουν μόνοι και όσοι έχουν κακές οικογενειακές σχέσεις» μου δηλώνει η υπάλληλος της ΙΔ.Υ.Π. για να μου θυμίσει τη σημασία των κοινωνικών δικτύων, την επιτακτική ανάπτυξη διεπαφών και κοινωνικών δεξιοτήτων που υποστήριξε και ο Eric Klinenberg (2001) στη δική του έρευνα για την αστική απομόνωση στις Η.Π.Α. Για την Γ. όλες οι παραπάνω κοινωνικές κατηγορίες είναι, «οι άνθρωποι που είναι στο περιθώριο που λέγαμε κάποτε», προσθέτει εμφατικά και εντάσσει αυτόματα και φυσικά στο περιθώριο όσους και όσες παρεκκλίνουν ‘από’ ή δεν έδρασαν ‘προς’ τη δημιουργία ενός οικογενειακού περιβάλλοντος που να συμφωνεί με τα κοινωνικά πρότυπα και τα «υγιή» κανονιστικά μοντέλα οικογένειας.

Τον παράγοντα οικογένεια θίγει και ο επόμενος πληροφορητής μου. Για τον Μ. (ιατροδικαστής), αζήτητοι νεκροί είναι οι κοινωνικά και οικονομικά ασθενέστεροι. «Αν υπάρχει κοινωνική υποδομή από το άτομο, δεν πετιέται στο χώμα με ένα μαρμαράκι» αναφέρει κατά τη διάρκεια της συζήτησής μας για να μου δημιουργήσει περισσότερα ερωτήματα. Ποια είναι αυτή η «κοινωνική υποδομή» που θα επιτρέψει στο άτομο να μην «πεταχτεί» απλώς στο χώμα; Ο Μ. θεωρεί ότι οι καλές σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας, το εκπαιδευτικό τους επίπεδο και επαγγελματικό στάτους, θεωρούνται δείκτες που προσθέτουν στο κοινωνικό και οικονομικό κεφάλαιο του ατόμου και καθορίζουν τη μετά θάνατον τύχη του σώματός του. Ενώ για τον Δ. το οικογενειακό και υποστηρικτικό περιβάλλον θεωρείται προϋπόθεση ώστε να μην βρεθεί κάποιος/α στα «αζήτητα».

Υπάρχουν κάποιες προϋποθέσεις για να βρίσκεται στα αζήτητα. Να μην υπάρχουν οικογένεια, φίλοι... Αν υπάρχουν αυτά, δεν υπάρχει λόγος να βρίσκεται στα αζήτητα. Είναι βέβαια και οι περιπτώσεις που η οικογένεια δεν έχει χρήματα για κηδεία, αλλά αυτό είναι μικρό ποσοστό. (ο Δ., ιατροδικαστής)

Η σημαίνουσα αξία της οικογένειας αναφορικά με το θάνατο και την κοινωνική του επιτέλεση, εκφράστηκε έντονα από τους συνομιλητές μου για τους αζήτητους νεκρούς. Ο θάνατος απαιτεί την συμμετοχή συγγενών και μαρτύρων που θα επικοινωνήσουν το γεγονός, θα θρηνήσουν τον νεκρό και θα τον τιμήσουν αναλόγως διαμορφώνοντας και καθορίζοντας την ταυτότητά του, τόσο εντός όσο και

εκτός του συγγενειακού κύκλου (Τουνταςάκη, 2011). Αντιθέτως, ο θάνατος που δεν ακούστηκε και ο νεκρός που δεν θρηνήθηκε στον δημόσιο χώρο και στα πλαίσια του κοινωνικού θεωρείται ένας «κακός» θάνατος στα μάτια της κοινότητας.³⁵ «Δεν είναι ευχάριστο αυτό... δεν υπάρχει χειρότερο πράγμα να πεθάνεις μόνος σου...» μου ανέφερε ο Γ., εργαζόμενος του Γ' Κοιμητήριου Αθηνών. Εννοώντας, όχι το βιολογικό συμβάν αλλά την κοινωνική κατάσταση του να μην υπάρχει κάποιος/α να φροντίσει το σώμα, την τελετή, να θρηνήσει την απώλεια και να διατηρήσει τη μνήμη.

Σε ένα ευρύτερο όμως κοινωνικό πλαίσιο για τον Μ., τα αζήτητα σώματα είναι «προϊόν της μαζοκοινωνίας και της αύξησης του πληθυσμού στην πόλη... ζούμε σε τερατούπολη... τα έχουμε ισοπεδώσει όλα, έχουν αλλάξει τα έθιμα... η αθεΐα είναι ένας λόγος, η εγκληματικότητα και βέβαια η οικονομική κρίση».³⁶ Στην ίδια κατεύθυνση και ο λόγος του Δ. (ιατροδικαστής) επικαλούμενος παραδείγματα από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες:

Τα τελευταία χρόνια έρχονται σοροί ηλικιωμένων... παραμελημένοι και ταλαιπωρημένοι... πριν 10 χρόνια δεν το έβλεπα. Δεν είναι φροντισμένα τα άτομα. Με την οικονομική κρίση άλλαξαν οι προτεραιότητες. Κοινωνική μέριμνα δεν υπάρχει καμία. Η κοινωνία έχει αλλάξει πολύ... υπάρχει μια γενικευμένη φτωχοποίηση, έχει φτωχύνει το μυαλό, έχουν αλλάξει οι αξίες. (...) Οι άστεγοι και οι ξένοι έχουν αλλάξει την κοινωνία, είναι μάλιστα οι ξένοι... να έρθουν να δουλέψουν αλλά όχι και να εγκληματίσουν. Ρώσοι, Αλβανοί, Γεωργιανοί, Ρουμάνοι ζητιανεύουν... υπάρχουν και Έλληνες δυστυχώς! Τα πράγματα έχουν εκτραχυνθεί... το κράτος δεν φροντίζει.

Η περίπτωση του 81χρονου Γιώργου Φιλιππάκου αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα υποκειμένου που συνδυάζει τις μεταιχμιακές κοινωνικές ιδιότητες της μοναχικότητας μέσα στο απρόσωπο περιβάλλον του αστικού χώρου και της «προχωρημένης ηλικίας». Η σορός του Γ. Φιλιππάκου παρέμεινε δύο μήνες στο νεκροτομείο του νοσοκομείου «Ερυθρός Σταυρός» όπου και διαπιστώθηκε ο θάνατός του. Η μοναξιά, η τρίτη ηλικία, η αποξένωση που προκαλεί το αστικό περιβάλλον και το δυσβάσταχτο οικονομικό κόστος μίας κηδείας³⁷ θεωρούνται παράγοντες που

³⁵ Η Ν. Σερεμετάκη στο έργο της *Η Τελευταία Λέξη* (2008) χρησιμοποιεί την ιδέα της αντιφώνησης για να περιγράψει τον «καλό και τον κακό θάνατο». Υποστηρίζει ότι ο καλός θάνατος κατασκευάζεται με σωματικούς, γλωσσολογικούς και ακουστικούς τρόπους.

³⁶ Κατά τους Singh et al (2015) παράγοντες όπως η κοινωνικοοικονομική κατάσταση, η ηλικία, το φύλο, οι καιρικές συνθήκες, η αστικοποίηση, η μετανάστευση, η άνιση κατανομή εισοδήματος και η άνοδος των ποσοστών αστεγίας φαίνεται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη χαρτογράφηση των αιτιών και των κοινωνικών χαρακτηριστικών των αζήτητων σορών στην Ινδία.

³⁷ Για την εγκατάλειψη ανθρώπινων σορών στα αζήτητα από το οικογενειακό περιβάλλον για οικονομικούς λόγους βλ. Smith, S.E. (2012, 02 Νοεμβρίου). *A Poor Economy Means More Unclaimed*

ευθύνονται και για την εκρηκτική αύξηση των αζήτητων σορών στις επαρχίες του Οντάριο και του Κεμπέκ την τελευταία δεκαετία. Στο ρεπορτάζ των Leslie Young και Andrew Russel (2017, 23 Φεβρουαρίου),³⁸ οι δημοσιογράφοι μέσα από συνεντεύξεις με τους υπεύθυνους γραφείων τελετών, ιερείς και υπαλλήλους της αρμόδιας ιατροδικαστικής υπηρεσίας δημιουργούν το προφίλ των «αζήτητων» του Καναδά. Ο Whissell, ένας από τους συνεντευξιαζόμενους, αναφέρει:

Σε μία πόλη τριών εκατομμυρίων κατοίκων, κανείς δεν παρουσιάζεται στις κηδείες πέρα από εμάς που πληρωνόμαστε για να είμαστε εδώ (...). Η κοινωνία είναι όπως ένα κτίριο διαμερισμάτων. Όλοι έχουν το δωματάκι τους, τη δουλειά τους ή τις ασχολίες τους και κλειδώνονται στον εαυτό τους. (μτφρ. δική μου)

Για τον Allan Kellehear (2009, σ. 13), «η ιδέα ότι ένας άνθρωπος πεθαίνει μόνος μεταφράζεται συλλογικά και αυτόματα σε κάποιον που είναι κοινωνικά απροσάρμοστος» και παραγνωρίζει άλλα πιθανά κίνητρα εκ μέρους των ατόμων όταν ήταν εν ζωή.³⁹ Ωστόσο, η υπόθεση Φιλιππάκου όπως περιγράφηκε μέσα από τον ιστότοπο του «Τούνελ» αλλά και το παράδειγμα του Καναδά, φανερώνουν ότι ο μοναχικός θάνατος⁴⁰ αποτελεί φαινόμενο της πόλης στην οποία η αποξένωση, η αποδόμηση των συγγενικών και κοινωνικών σχέσεων και οι οικονομικές ανισότητες συμβάλλουν μάλλον στη μεγέθυνση του φαινομένου (Gurley et al, 1996), παρά δίνουν τη δυνατότητα στην κοινότητα να εκφράσει και να επιδείξει τα προστατευτικά της ένστικτα (Seale, 1995).

Οι λόγοι όμως των δύο ιατροδικαστών θέτουν στο επίκεντρο ένα πολυπαραγοντικό σύστημα, υπαίτιο για το φαινόμενο των αζήτητων σορών. Ένας συγκερασμός διαφόρων στοιχείων που εμπλέκουν τη θρησκευτική πίστη, τους

Bodies. www.meloukhia.net. Ανακτήθηκε στις 9 Δεκεμβρίου 2017 από <http://meloukhia.net/?s=a+poor+economy+means+more+unclaimed+bodies>. Αντίστοιχα για τα ελληνικά δεδομένα κυκλοφορεί από το Vice Greece το μικρού μήκους ντοκιμαντέρ, *Είναι πολύ ακριβό να πεθαίνεις στην Ελλάδα*. www.vice.gr. Ανακτήθηκε στις 5 Ιουλίου 2016 από <http://www.vice.com/gr/video/death-industry-video>.

³⁸ Russell, A. & Young, L. (2017, 23 Φεβρουαρίου). *Dying alone: Hundreds of bodies are going unclaimed in Ontario and Quebec*. www.globalnews.ca. Ανακτήθηκε στις 9 Δεκεμβρίου 2017 από <https://globalnews.ca/news/3262664/dying-alone-more-peoples-remains-going-unclaimed-in-ontario-and-quebec/>.

³⁹ Ο Kellehear εξετάζει την πιθανότητα άτομα τρίτης ηλικίας να επιλέγουν συνειδητά τον «μοναχικό θάνατο», προκειμένου να ασκήσουν επαναστατική δράση, αντίσταση ή εναντίωση στο τέλος της ζωής τους, απέναντι στο σύστημα, τις αρμόδιες υπηρεσίες και στην κοινωνία γενικότερα που τους μεταχειρίζεται και τους αντιμετωπίζει ως «μωρά». Σε παρόμοια συλλογιστική, οι Adams και Johnson (2008) εντάσσουν και αντιμετωπίζουν το φαινόμενο του μοναχικού θανάτου μέσα από το πρίσμα της «ελεύθερης επιλογής» στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

⁴⁰ δηλ. η απουσία του οικογενειακού ή άλλου υποστηρικτικού περιβάλλοντος, είτε στο χώρο μιας κλινικής ή νοσοκομείου είτε στον οικιακό χώρο (Field, 1984).

οικογενειακούς και συγγενειακούς δεσμούς, το παραδοσιακό ιδεώδες μίας άλλης εποχής και τη νεωτερική αστικοποίηση, την εκπαίδευση και την οικονομική κατάσταση του υποκειμένου μαζί με το λόγο για το έθνος, τη φυλή και τον διαφορετικό Άλλο που έρχεται να αλλοτριώσει τις αξίες και τα ιδανικά μίας «μοναδικής κοινωνίας». Μαζί με ένα μεγάλο «κατηγορώ» προς την κρατική εξουσία που δεν είναι σε θέση να διαφυλάξει αξίες και θεσμούς, προβάλλεται το στερεότυπο αλλά εθνοδομιστικό και ταυτοτικό τρίπτυχο «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια» (Γαζή, 2011) υποδόρια και αμυντικά.

Στη βάση των παραπάνω, η «θρησκεία» αναδύθηκε σε κρίσιμο ζήτημα όταν κατά την πρώτη συνάντησή με τον Μ. (ιατροδικαστής) χρειάστηκε να απαντήσω σε ερώτηση γύρω από το βαθμό ή μη της πίστης μου στην χριστιανική θρησκεία. Ένωσα ότι έπρεπε να περάσω κάποιου τύπου δοκιμασία ώστε να εισέλθω στην «επιστημονική κοινότητα» των ιατροδικαστών, κάτι που θα «διευκόλυνε» την ροή της ερευνητικής διαδικασίας. Κατά τη διάρκεια επόμενης συνάντησης με τον Μ. στα γραφεία της Υπηρεσίας, ανέφερα ότι συναντήθηκα με τον Κ. (ανεξάρτητος ιατροδικαστής), τον οποίο ο ίδιος μου είχε συστήσει ώστε να διευρύνω το δίκτυο των πληροφορητών μου. Η ξαφνική ενόχληση του Μ. στο άκουσμα εκείνης της συνάντησης και η δική μου αντιδραστική αμηχανία, δημιούργησαν το έδαφος για να εκφραστεί ένας ιδιαίτερα διχοτομικός λόγος:

Εμείς είμαστε της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Δικαιοσύνης, δεν κάνουμε νεκροτομές σε λαθρομετανάστες στα νησιά... σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες υπάρχουν αυστηροί κανόνες και πολιτικές ταυτοποίησης, εγώ δεν μπορώ να δίνω στοιχεία σε κάθε Μωχάμεντ που έρχεται εδώ δίχως ταυτότητα και έγγραφα ζητώντας να βρει κάποιον δικό του... Το ξέρω, γίνομαι ακραίος, αλλά τί να κάνω... είτε με δέχεσαι έτσι είτε όχι.

Φάνηκε να υπάρχει κάποια ενόχληση στην ταύτιση των αρμοδιοτήτων των δύο ιατροδικαστών εκ μέρους μου αλλά και αφορμή ώστε ο πληροφορητής μου να ξεδιπλώσει και να καταστήσει σαφή τον ηγεμονικό του ρόλο. Η εκπροσώπηση από εκείνον ενός «ανώτερου συστήματος εξουσίας» του επιτρέπει να χαράζει κοινωνικές «κόκκινες γραμμές», να δημιουργεί ενδοεπαγγελματικές ταξινομήσεις και να κατευθύνει τη στόχευση του έργου της Υπηρεσίας, αναγνωρίζοντας συγκεκριμένα πολιτικά σώματα με αξία ενασχόλησης μαζί τους. Επιπροσθέτως, ο διαχωρισμός και η εσωτερική ιεράρχηση ιατροδικαστών που υπονόησε ο Μ., σύμφωνα με το εργασιακό περιβάλλον, τη θέση ευθύνης, την ποιότητα του παρεχόμενου

ιατροδικαστικού επιστημονικού έργου και την «επιστημοσύνη» που φέρει κάθε ειδικός, θεωρώ ότι επαναφέρει ένα βασικό ερώτημα. Για ποιου το σώμα και για ποια σώματα μιλάμε; Η εθνοκεντρική διάκριση σε σημαντικά «εγχώρια» σώματα και σε ξένα «που θέλανε και τα πάθανε» εκλαμβάνεται πρώτον ως αφορμή για να καταγγείλει τον αυξημένο όγκο δουλειάς λόγω των μεταναστευτικών ροών. Δεύτερον, ως προβολή της «ανωτερότητας» της εξουσιαστικής αρχής που εκπροσωπεί και τρίτον, να κατασκευάσει μία σύνδεση μεταξύ του σώματος του «άλλου» ιατροδικαστή και των φυλετικών χαρακτηριστικών του εξεταζόμενου σώματος. Η ενασχόληση που εν πολλοίς σηματοδοτεί και τη βοήθεια προς τα ξένα σώματα, τα αλλότρια, αυτά που εκλαμβάνονται ως δυνητική απειλή για τον εθνικό πολιτισμό και την κοινωνική ομοιογένεια και συνοχή, έχει άμεσες συνέπειες – αν δεν θέτει σε κίνδυνο – την εικόνα του ιατροδικαστή ως εθνικού δημόσιου λειτουργού, των ποιοτικών χαρακτηριστικών της εργασίας του και της γνώσης του για την επιστήμη. Αν το σώμα του μετανάστη και του πρόσφυγα θεωρείται «κατώτερο έδαφος» και παραπέμπει στη μιαιρότητα, τότε αντίστοιχα «το σώμα του αλλότριου ιατροδικαστή»⁴¹ θα συμπαρασυρθεί από τους συνλειτουργούς του στα όρια του ορατού, μαζί με το σώμα-αντικείμενο της εργασίας του.

Πολλές φορές ωστόσο, αντλώντας από εθνοκεντρικές και ρατσιστικές εκφορές, η περίπτωση του 22χρονου Αλέξανδρου Λασκαράκη συνδυάζει όλα εκείνα τα δεδομένα πέρα από το αρνητικό πρόσημο του αταυτοποίητου και αζήτητου νεκρού. Η «μαντεψιά» των ειδικών γύρω από την πιθανή εθνική καταγωγή του, στοιχειοθέτησε υπέρ της διάκρισης κατά το «σώματα δικά μας και σώματα ξένα»⁴² με τις όποιες συνέπειες στη διαχείριση του νεκρού σώματός του.⁴³

Από τα στοιχεία που συνηγορούν στην άνιση και άδικη μεταχείριση του σώματος του Αλέξανδρου, ξεχωρίζει ότι ένα σώμα σε αποσύνθεση θεωρήθηκε από

⁴¹ Κατά τη μεταμοντέρνα αντίληψη που θέτει το σώμα-υποκείμενο σε ενιαίο πλαίσιο μίας επιφάνειας δίχως βάθος ή διχοτομίες μεταξύ σάρκας – πνεύματος ή εσωτερικού – εξωτερικού. Η υποκειμενικότητα υποστηρίζει ο Γ. Αλεξιάς (2011) δεν κατανοείται ως στοιχείο του εσωτερικού εαυτού αλλά γίνεται αντιληπτό ως το εγγραφέν προϊόν της εξουσίας πάνω στην επιφάνεια του σώματος-υποκειμένου.

⁴² Για μια διαφορετική ανάγνωση του αυξανόμενου φαινομένου των αζήτητων σωμάτων στις Η.Π.Α. ως μαζική καταστροφή του Έθνους, βλ. την έρευνα της Nancy Ritter με τίτλο *Missing Persons and Unidentified Remains: The Nation's Silent Mass Disaster* που δημοσιεύτηκε το 2007 για το Εθνικό Ινστιτούτο Δικαιοσύνης των Η.Π.Α.

⁴³ Ο Αλέξανδρος εξαφανίστηκε το 2004 από τον τόπο κατοικίας του, ένα χωριό κοντά στη Νάουσα Ημαθίας και παρέμεινε αγνοούμενος για επτά μήνες. Οι ενέργειες της εκπομπής *Φως στο Τούνελ*, ανάγκασαν – όπως αναφέρεται στο κείμενο της υπόθεσης – τους αρμόδιους «να επανελέγξουν τα περιστατικά και να παραδεχτούν την αναληθσία τους». Αποκαλύφθηκε ότι ο Αλέξανδρος είχε βρεθεί νεκρός στο αντλιοστάσιο του χωριού Αρχάγγελος, κοντά στον τόπο κατοικίας του και τάφηκε στα αζήτητα του νεκροταφείου του ίδιου οικισμού.

τους αρμόδιους μεγάλης ηλικίας Αλβανός υπήκοος⁴⁴. Τα στοιχεία αυτά δεν επιβεβαιώνονται από κάποιο επίσημο έγγραφο καθώς δεν βρέθηκε κάτι πάνω στο σώμα. Όπως στην περίπτωση της Μαλαισίας που η όψη ενός πτώματος και τα φαινοτυπικά χαρακτηριστικά δύνανται να μαρτυρούν τη θρησκευτική πίστη και ιδιαίτερος την ομολογία στο Ισλάμ, έτσι και στην περίπτωση του Αλέξανδρου οι ελληνικές αρχές έκριναν ότι εμβαπτίζοντας αυθαίρετα και εντάσσοντας το σώμα του σε δύο κοινωνικές υποκατηγορίες (η χρήση του προθέματος υπό- λαμβάνει αξιακή χροιά), εκείνη του πιθανού παράνομου μετανάστη και δη ηλικιωμένου, μετέτρεψε το θάνατό του σε κοινωνικά αόρατο, αδιάφορο και μη σημαντικό για τις Αρχές. Στη νέα αυτή ανάγνωση το σώμα του Αλέξανδρου, όπως το σώμα του Αφροαμερικανού Έμετ Τιλ, καλείται να επικοινωνήσει την «πολλαπλότητα των νοημάτων» του (Harold & Deluca 2008, σ. 353). Από τη μία πλευρά γίνεται σύμβολο καταγγελίας της απόλυτης και παραβατικής εξουσίας μέσω της δημοσιοποίησης της υπόθεσης, ενώ από την άλλη πλευρά φανερώνει ότι η αυθαιρεσία της εξουσίας δημιουργεί μία ρευστή οριακότητα με συμπεριλήψεις και εξαιρέσεις οι οποίες επιβάλλονται ή αναιρούνται κατά το δοκούν. Παράλληλα, μέσω των παραπάνω σωματικών ταυτίσεων, αναδεικνύονται συγκεκριμένες κατηγορίες υποκειμένων τα οποία θεωρούνται αποκείμενα από τους κρατικούς διαχειριστικούς μηχανισμούς.⁴⁵

Έτσι, η εγκαταλειπτική πρακτική της αδιαφορίας από την πλευρά των κρατικών μηχανισμών, φαίνεται ότι δεν περιορίζονται στο αζήτητο σώμα καθεαυτό αλλά προεκτείνεται σε κοινωνικές κατηγορίες όπως του ξένου ως μη πολίτη (Biehl, 2001) και του γηραιού ως υποκειμένου που όσο βρίσκεται πιο κοντά στο θάνατο φθίνει όχι μόνο βιολογικά αλλά κυρίως κοινωνικά (Elias, 2008). Για αυτές τις κατηγορίες, το δικαίωμα της εξουσίας να τις ωθεί και να τις εκθέτει στον κοινωνικό θάνατο (Mbembe, 2003), στην πολιτική εξόντωση της ταυτότητας και στον αποκλεισμό από τη δημόσια θέα, εκπηγάζουν από την ίδια «φυσική» νομοποιητική αρχή απ' όπου εκπηγάζει και ο αυθαίρετος εθνοκαταγωγικός χαρακτηρισμός ενός αποσυντιθέμενου σώματος. Στο πλαίσιο αυτό, η αδιαφορία των υπευθύνων προς το ανώνυμο σώμα, η οποία φαίνεται να σχετίζεται και με την πολύμηνη παραμονή τους στους ψυκτικούς θαλάμους, όπως μαρτυρά ο Κ., μπορεί να εκληφθεί ως μία όψη της

⁴⁴ Με όποια επιφύλαξη καθώς δεν αναφέρεται ποια Αρχή παρήγαγε την υπόθεση.

⁴⁵ Για την έννοια του αποκείμενου (abject), βλ. *Powers Of Horror. An Essay On Abjection* από τη Julia Kristeva.

εγκαταλειπτικής διαδικασίας των κρατικών μηχανισμών η οποία μετατρέπεται σε πολιτική τεχνολογία και πρακτική που εκμηδενίζει το «ανθρώπινο» (Basic, 2011).

Αντίστοιχα, οι περιπτώσεις του 58χρονου ψυχιατρικού ασθενή Ιωάννη Παναγόπουλου⁴⁶ και του 24χρονου χρήστη ουσιών Αλέξανδρου Καρασαβίδη,⁴⁷ θεωρήθηκαν από το σύστημα αρχών και εξουσιών «απροσάρμοστες», μη κανονικές, παραβατικές και ακραίως παθολογικές ή απειλητικές για το κοινωνικό σώμα. Η εγκατάλειψη των «αδιάφορων» σωμάτων, η οποία πηγάζει μέσα από την «αναξία» του χρήστη και του «ιδιόρρυθμου» ασθενή, υπάγεται σε μία ευρύτερη μοντέρνα κυβερνητική λογική που όχι μόνο εξαιρεί πληθυσμούς και τους στερεί τη φροντίδα αλλά εντάσσει την έννοια της εγκατάλειψης μέσα σε αυτή τη λογική ως μια φυσικοποιημένη όψη του πολιτικού της χαρακτήρα (Selmeczi, 2009). Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος της κ. Νικολούλη στο παρακάτω απόσπασμα από την εκπομπή της 26^{ης} Μαΐου 2017.

Να μην ξαναδούμε ιστορίες όπως του Α. Καρασαβίδη που κυριολεκτικά πάγωσε την κοινή γνώμη, να μην ξαναδούμε το χωνευτήρι, να μην μετράμε αγνοούμενους στα αζήτητα, να μην ψάχνουμε να δώσουμε την ταυτότητα σε έναν άνθρωπο που υπήρχε αλλά το ίδιο το σύστημα, το κράτος, θέλει να τον διαγράψει, να τον σβήσει... να μην το ξαναδούμε αυτό.

Ο τρόπος που διαχειρίστηκε η πολιτεία τα νεκρά σώματα του Αλέξανδρου και του Ιωάννη, φανερώνει όχι μόνο το θεσμικό κενό ή την έλλειψη παραδείγματος για χάραξη κοινωνικής πολιτικής. Φανερώνει τις βαθιές αντιλήψεις που διαπερνούν ιστορικά τις κυρίαρχες ομάδες για το ποιος/α θεωρείται ευσεβής, ισότιμος πολίτης και κυρίως τί θεωρείται ζωή πειθαρχημένη και υπάκουη μπροστά στο νόμο σύμφωνα με μία πρόεπουσα και νόμιμη κοινωνική συμπεριφορά, δημιουργώντας στερεότυπες μορφές και αναπαραστάσεις υποκειμένων. Τέτοιου τύπου ιατρικά και κοινωνικά προβλήματα στιγματίζονται πλήρως στη βάση μίας κοινωνικής ταξινόμησης κατά την οποία η ασθένεια, οι συνήθειες και εν γένει ο βίος του ατόμου, αποτελούν «έγκλημα στα μάτια της κοινωνίας» (Ablon 1981, σ. 6). Υπό αυτή την οπτική, η ζωή του

⁴⁶ Ο Ιωάννης Παναγόπουλος, τρόφιμος του Δρομοκαΐτειου Ψυχιατρικού Νοσοκομείου βρέθηκε νεκρός στον περιβάλλοντα χώρο του νοσοκομείου ένα μήνα μετά την εξαφάνισή του και παρέμεινε στα αζήτητα άλλες 20 μέρες, αν και είχε βρεθεί το κινητό του τηλέφωνο πάνω στη σορό.

⁴⁷ Στην περίπτωση του Αλέξανδρου, δεν βρέθηκε τίποτα από το σώμα του οκτώ χρόνια μετά την αποκάλυψη των γεγονότων από το *Τούνελ*. Ο Αλέξανδρος είχε φύγει από τη ζωή την πρώτη μέρα της εξαφάνισής του. Έκτοτε οι αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες είχαν αναλάβει τη διαχείριση του σώματος και εν συνεχεία των καταλοίπων του, δίχως να ενημερωθεί κανείς από το οικογενειακό περιβάλλον.

Αλέξανδρου αντιμετωπίστηκε ως παραβατική ζωή-παρίας για την οποία το τέλος της εκλαμβάνεται ως λύτρωση για το κοινωνικό σύνολο και κάθαρση για το ίδιο το υποκείμενο. Μία φυγή από τον ίδιο του τον εαυτό και τα βάσανα που το συνοδεύουν, ένας βίος που αντιμετωπίζεται ως «τερατότητα» και αξίζει να τερματιστεί εξαιτίας των «επιλογών» οι οποίες εναντιώνονται στην αυτορύθμιση και στην αυτοκυριαρχία και ως εκ τούτου αντικειμενοποιείται μετά θάνατον από την ιατρική αυθεντία (Crossland, 2009).

Στην περίπτωση όμως του 27χρονου Μάριου Κούση το ενδιαφέρον μετατοπίζεται σε νέα βάση, επαναπροσδιορίζοντας τις κοινωνικές ερμηνείες και «σταθερές» του αζήτητου σώματος. Το σώμα του Μάριου δεν εντάχθηκε ποτέ εν ζωή στις παγιωμένες κοινωνικές κατηγορίες που απαρτίζουν την μεγάλη ομάδα των αζήτητων και εξαιρούμενων υποκειμένων. Αντίθετα μέσω της εργασίας του και της ιδιότητας του νοσηλευτή, έχτισε έναν αναγνωρίσιμο βίο με έντονο κοινωνικό και συμβολικό κεφάλαιο. Ο Μάριος σκοτώθηκε στο κέντρο της Αθήνας επιστρέφοντας σπίτι του. Καταχωρήθηκε ως αγνώστων στοιχείων νεκρός καθώς δεν έφερε κάποιο επίσημο έγγραφο πάνω στο σώμα του και τάφηκε στα αζήτητα του νεκροταφείου Σχιστού. Η οικογένειά του βρήκε απαντήσεις, ενώ ήταν ήδη έξι μήνες θαμμένος σε ένα «χωράφι σπαρμένο με νεκρούς συνανθρώπους μας, χωρίς στοιχεία» όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα του *Τούνελ*. Το «λάθος» του Μάριου όπως και του Φιλιππάκου ή των δεκάδων υποθέσεων που δημοσιεύτηκαν μέσω της τηλεοπτικής εκπομπής *Φως στο Τούνελ*, ήταν ότι δεν είχαν μαζί τους κάποιο κρατικό έγγραφο που να δηλώνει τα στοιχεία τους, ουσιαστικά να τους συστήνει στο Κράτος και να τους καθιστά αναγνωρίσιμους πολίτες. Η απάντηση της Α. Νικολούλη σε ερώτηση που της έθεσα, περιγράφει το πλαίσιο του τρόπου λειτουργίας των Αρχών σε περιπτώσεις όπως του Κούση, δηλαδή όταν έχουν να διαχειριστούν αγνοούμενους ή νεκρούς αγνώστων στοιχείων.

Μπορεί να του συμβεί κάτι ενώ περπατάει στο δρόμο ή βρίσκεται σε κάποιο δημόσιο χώρο. Εάν υπάρχουν συγγενείς και δηλώσουν εξαφάνιση στο αστυνομικό τμήμα της περιοχής τους, ανοίγει ο δρόμος για τον εντοπισμό του. Το παράδοξο είναι ότι πολλές φορές οι Αρχές και σε αυτές τις περιπτώσεις όπου έχουμε τη δήλωση εξαφάνισης, μπερδεύονται. Δεν υπάρχει κανένας συντονισμός ή μεταξύ τους συνεννόηση και πολίτες, ενώ είναι επισήμως αγνοούμενοι, καταλήγουν στα αζήτητα. Μας έχουν τύχει περιστατικά όπου το ίδιο αστυνομικό τμήμα έχει δεχθεί δήλωση εξαφάνισης, έχει βρει πτώμα στην ίδια περιοχή, αλλά οι αστυνομικοί δεν μπόρεσαν να ταυτοποιήσουν τον αγνοούμενο με τον νεκρό.

Τα επίσημα προσωπικά έγγραφα μεταβάλλουν το υποκείμενο σε κοινωνό και συμμετέχοντα μίας πολιτικής κοινωνίας η οποία λειτουργεί με συγκεκριμένα πρότυπα και κώδικες πολιτικής στάσης. Η πολιτική πιστοποίηση μέσω της ταυτότητας (ID card) δεν είναι το μέσο για το κατώφλι (Agamben, 2005) αλλά γίνεται το ίδιο το κατώφλι και η μόνη οδός αναγνώρισης της πολιτικής ζωής.

Η υπόθεση του Κούση, χρησιμοποιείται για να αναθεωρηθούν οι εγκατεστημένες αντιλήψεις της εξουσίας περί αζήτητων στη ζωή και στο θάνατο. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος μεταξύ του ιατροδικαστή Ν. Καρακούκη και της Α. Νικολούλη, στην εκπομπή για τα αζήτητα σώματα στις 26 Μαΐου 2017.

Ν. Καρακούκης: ...μας απασχολεί και εμάς, υποφέρουμε όταν βλέπουμε άτομα που είναι μόνα στη ζωή να είναι μόνα και στο θάνατο.

Α. Νικολούλη: Όχι δεν είναι μόνα στη ζωή, το τραγικό είναι ότι έχουν οικογένειες. Δεν είναι μόνο οι μοναχικοί τύποι, είναι και παιδιά οικογενειών.

Ο παραπάνω διάλογος παρουσιάζει την στρεβλή εικόνα του «συστήματος» για το ποιος θεωρείται αζήτητος νεκρός και αναπαράγει κατ' αυτόν τον τρόπο το στερεότυπο του περιθωριακού υποκειμένου. Ταυτόχρονα, φαίνεται να παραγνωρίζει ότι το κοινωνικό φαινόμενο των αζήτητων σορών δεν αφορά μόνο περιθωριοποιημένα και μοναχικά υποκείμενα, αλλά συνιστά ένα ευρύ κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα με πολλαπλές κατευθύνσεις, ενώ δεν αφήνει χώρο στο ενδεχόμενο να βρίσκονται στα αζήτητα, σώματα όπως του Κούση. Στη νέα αυτή πραγματικότητα κάθε πολίτης μπορεί να θεωρηθεί «επαπειλούμενος» και να καταστεί «εξαιρούμενος». Η περίπτωση του Μάριου επιβεβαιώνει ότι «η αρχέγονη σχέση του νόμου με τη ζωή ή των εκπροσώπων και εκτελεστών του, δεν είναι η τήρηση, αλλά η εγκατάλειψη» (Agamben 2005, σ. 58) τόσο για την «εξαίρεση» όσο και για τον «κανόνα» τελικά.

Από μία οπτική, υπάρχει ένα σύστημα το οποίο δεν έχει τις υποδομές ώστε να ερευνήσει την ταυτότητα του άγνωστου που βρίσκεται στο νεκροτομείο, από μία άλλη όμως είναι το ίδιο σύστημα εξουσιαστικών μηχανισμών που προωθεί την ανωνυμοποίηση και την κατάλυση της ταυτότητας του υποκειμένου ακολουθώντας και μη παραστρατώντας από τις επίσημες κατευθύνσεις του Νόμου.⁴⁸

⁴⁸ Η περίπτωση της Δήμητρας Τσατέρη από το 2009, όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα του *Τούνελ* στις 03/05/2011, θεωρείται μία χαρακτηριστική απόκρυψη στοιχείων από την πλευρά των διαχειριστικών μηχανισμών της κρατικής εξουσίας. Η εξαφάνιση δηλώθηκε από τον γιο της και παρέμεινε αγνοούμενη για 9 μήνες. Η Δήμητρα βρέθηκε νεκρή τις πρώτες μέρες της εξαφάνισής της

Εμείς δεν δίνουμε όνομα σε κάποιον αν δεν έχουμε στοιχεία από την Αστυνομία ή εισαγγελική παραγγελία. Μπορεί να ξέρουμε ποιος μπορεί να είναι ή πώς τον φώναζαν ή τί έκανε, αν τον φώναζαν 'Στάθη' ή δεν ξέρω τι, αλλά επίσημα είναι άγνωστων στοιχείων. (Η Γ. υπάλληλος στην ΙΔ.Υ.Π.)

Μία άλλη «κοινοτοπία του κακού» όπως θα έλεγε και η Hannah Arendt (2009) να θυμίζει ότι το υπάκουο και ρομποτικό «απλώς κάνω τη δουλειά μου ή το καθήκον μου» όχι μόνο υπόκειται και αναφέρεται σε εξουσιαστικούς μηχανισμούς που του δίνουν πολιτική ισχύ αλλά το ίδιο παράγει και εφαρμόζει μικροεξουσιαστικές πρακτικές με τη μορφή ανωνυμικών διευθετήσεων και ακυρωτικών πρακτικών της ταυτότητας. Σε αυτή τη βάση, το κατά τον Foucault (2005) δικαίωμα της εξουσίας να «ξαποστέλνει» πληθυσμούς στο θάνατο, παράγει ερωτήματα για το είδος και την ποιότητα του θανάτου αλλά και διαπιστώσεις ότι το «ευ θνήσκειν» (Μακρυνιώτη 2008, σ. 22), δηλαδή «το δικαίωμα σε ένα αξιοπρεπή θάνατο, θεωρείται πρόνομο συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών» αλλά και αναγνωρίσιμων υποκειμένων με τη διττή ιδιότητα του ανθρώπου και του πολίτη.

Συγκινήσεις, καθήκον και συναισθηματική επιστημοσύνη: μεταξύ ισορροπίας και υπολογισμένων αποστάσεων

«Με το χρόνο αλλάζει το συναίσθημα», μου λέει ο Δ. (ιατροδικαστής), «η δουλειά σε κάνει να αποστασιοποιείσαι, ο όγκος της δουλειάς». Για να συνεχίσει και να δικαιολογήσει περαιτέρω την συγκινησιακή του αποχή. «Όλοι έχουμε μια ιστορία πίσω μας έτσι κι αλλιώς, δεν μπορείς να ασχολείσαι με την ιστορία του καθενός».

Το πέρασμα του χρόνου, η συνήθεια της δουλειάς, η θέση από την οποία ομιλεί ο Δ. νομιμοποιούν τη μετακίνηση ώστε το συναίσθημα να μεταβληθεί και να παροχετευθεί σε άλλες διεξόδους, μακριά από τα συνήθη συγκινησιακά νοήματα, προς τη συγκίνηση που προσφέρει το ειδικό, το μη κατανοητό και το επιστημονικά «ανώτερο». Μία αισθητηριακή διεργασία η οποία α-συν+αίσθητα – σαν μια σχέση μειώσεων και αυξήσεων, παραχωρήσεων και κατακτήσεων – μπολοκάρει το οικείο και επώδυνα συγκινησιακό για να αναδυθεί το επιστημονικότερο συγκινησιακό. Προς αυτή την κατεύθυνση είναι ο λόγος της Γ. (υπάλληλος στην ΙΔ.Υ.Π.).

στην περιοχή που κατοικούσε με όλα τα απαραίτητα πολιτικά έγγραφα αναγνώρισης πάνω στο σώμα της. Παρόλ' αυτά, δηλώθηκε ως αγνώστων στοιχείων και ετάφη σε τμήμα αζήτητων δίχως να ενημερωθεί κανείς από τους δικούς της. <http://anikolouli.gr/tin-ethapsan-choris-na-enimerosoun-to-gio/>

Αν με ρωτάς, εγώ που δεν είμαι ιατροδικαστής, απ' την απ' έξω που λένε, άλλα πράγματα θα με ενοχλήσουν και θα με συγκινήσουν και άλλα εκείνους. Εμένα π.χ. με πειράζουν περιπτώσεις μητέρας-παιδιού (ενν. περιπτώσεις όπου βρίσκεται νεκρός ένας απ' τους δύο ή και οι δύο). Εκείνοι βρίσκουν ενδιαφέρον στον τρόπο που πέθανε κάποιος... να το εξιχνιάσουν... είναι εκεί στην επιστήμη τους, να βρουν την αιτία ή τους συναρπάζουν περιπτώσεις ιατρικού λάθους... όπως αν δεν είχε γίνει αυτό και είχε γίνει άλλη κίνηση και αν θα ζούσε ο άνθρωπος...

Για τη Γ. και τους μη έχοντες σχέση με την ιατροδικαστική επιστήμη, η συγκίνηση θεωρείται συνυφασμένη με την ανθρωπινότητα που φέρει η ηλικία, το νεαρό, το παιδικό, το μητρικό, το θηλυκό. Για τους ιατροδικαστές, η συγκίνηση και το ενδιαφέρον εδράζονται στην επιστημονική μελέτη του θανάτου. Το συναίσθημα κατ' αυτόν τον τρόπο μετατοπίζεται προς μία επιστημονικότερη διάσταση και η συγκίνηση του ανθρώπινου πόνου μεταλλάσσεται στη συγκίνηση που πηγάζει από την αίσθηση του αφιερώματος στην γνώση και στο επαγγελματικό καθήκον. Η επιστημοσύνη γίνεται έτσι μία νέα αισθητήρια εξουσία που ελαχιστοποιεί την προηγούμενη αισθητηριακή εμπειρία (Σερεμετάκη, 2008). Η αίσθηση της προσφοράς προς το νεκρό σώμα επικυριαρχείται από έναν ανώτερο σκοπό, εκείνον της προαγωγής της επιστήμης μέσα από το περιπτωσιακό σώμα.

Ο Κ. (ανεξάρτητος ιατροδικαστής) ως ο πιο αναλυτικός πληροφορητής μου, ανέδειξε κατά τη διάρκεια της συζήτησης μας μία άλλη όψη του συναισθηματικού καθήκοντος, εννοώντας τη συνέπεια που πρέπει να τηρεί ως επιστήμονας και επαγγελματίας στις αρχές της επιστήμης του ώστε να επιτευχθεί η ταυτοποίηση του νεκρού. Το καθήκον που εκφράζει ο πληροφορητής μου απέναντι στο αντικείμενο της εργασίας του, συνδέεται με την τήρηση των κανόνων, την εκτέλεση αριθμημένων μεθοδολογικών βημάτων και μηχανικών σχεδιασμών, οι οποίοι μέσω της επιτυχημένης ταυτοποίησης θα δώσουν έδαφος σε άλλους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς εξίσου ή και πιο σημαντικούς από την ίδια την ταυτοποίηση της σορού. Κληρονομικά θέματα, ασφάλειες ζωής και επαγγελματικές εκκρεμότητες – όπως μου ανέφερε – θεωρούνται μερικοί από τους πρακτικούς λόγους⁴⁹ που αναδεικνύουν την ταυτοποίηση σε σημαντικό επιστημονικό ιατροδικαστικό έργο, φανερώνοντας ότι η συγκινησιακή πηγή δεν περιορίζεται μόνο μέσα στα πλαίσια της επιστήμης του αλλά

⁴⁹ Στο έργο τους *Identification of human remains: forensic radiology*, οι Kahana & Hiss (1997) τονίζουν ότι πέρα από τους ανθρωπιστικούς λόγους της ταυτοποίησης του νεκρού, οι παραπάνω «πρακτικοί λόγοι» που υποστήριξε και ο πληροφορητής μου, θεωρούνται εξίσου ή και περισσότερο σημαντικοί ώστε να διαλευκανθεί η ταυτότητα της σορού. Το ίδιο αναφέρεται και στην μελέτη των Cattaneo et al (2010). *Unidentified bodies and human remains: An Italian glimpse through a European problem*.

διαμορφώνεται και μέσα από την πιστή ακολουθία των διαχειριστικών κανόνων του κράτους.

Όμως ακόμη και έτσι, υπάρχουν φορές που το επιστημονοκεντρικό αυστηρό συναίσθημα εμφανίζει ψεγάδια. Είναι εκείνες οι φορές που η ανάγκη για γνώση έρχεται δεύτερη μπροστά στην παιδική περίπτωση. Όπως μαρτυρά η Γ. «συναισθηματικοί γίνονται με τα παιδιά, το βλέπεις, το συζητάνε...». Είναι τότε που το συναίσθημα θα θυμηθεί τις απαρχές του, ο εαυτός την πρότερη εμπειρία και το καθήκον θα μετατραπεί σε φροντίδα. «Όταν έχεις να κάνεις με παιδιά, σε κάνουν πιο συναισθηματικό... ένα παιδί θα το προσέξεις περισσότερο απ' ότι έναν γέρο» αναφέρει ο Δ. Τα παιδιά γίνονται οι «ρωγμές» του αισθητηριακού συστήματος, οι φηγούρες χάρη στις οποίες ο συναισθηματικός εαυτός θα αναγκαστεί να υποχωρήσει και να επανακατευθύνει τη συγκίνηση μέσα από το πλαίσιο που γεννά το ανθρώπινο και ο αδικαιολόγητος θάνατος.

Για τη Γ. η εμβάπτιση στη συναισθηματική εγγύτητα ακόμη και στην επαγγελματική της ζωή, θεωρείται η μόνη οδός προσέγγισης του ανθρώπινου. Το δικό της συναισθηματικό καθήκον και πηγή συγκίνησης βασίζεται ακριβώς στην καθημερινή επιτέλεση των καθιερωμένων πράξεων και λόγων.

Σου γεννά κάποια συναισθήματα... Όταν έχεις να κάνεις με ανθρώπους δεν είσαι στείρος συναισθημάτων. Όσους κανόνες και να βάζεις για να προστατευτείς, ότι δεν έχεις σχέση με χρήστες, με, με, με... δεν γίνεται να μην επηρεαστείς. Η υπόθεση επανέρχεται και σου θυμίζει. Έχει τύχει να λέμε σε νεκροθάφτη, σε παρακαλώ άναψε ένα κεριά, φώναζε και έναν παπά και ας πάει, άνθρωπος είναι...

Την οικεία και ανθρώπινη αίσθηση του καθήκοντος, μεταφέρει και η δημοσιογραφική έρευνα του A. Mirsab (2016, 07 Οκτωβρίου) για τα αζήτητα σώματα στην πόλη Solapur της Ινδίας.⁵⁰ Η διαχείριση αυτών των σωμάτων μεταβιβάζεται άτυπα από το κράτος στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Η απουσία των απαραίτητων κοινωνικών δομών για τη φροντίδα τόσο των ζωντανών όσο και των νεκρών, ανάγει τον 47χρονο Jahangir Shaikh – κάτοικο της Solapur – σε εθελούσιο επιμελητή των αζήτητων σορών της πόλης. Ο Jahangir ερμηνεύει την αφοσίωση στη φροντίδα αυτών των σωμάτων ως το δικό του καθήκον απέναντι σε ανθρώπους που βρέθηκαν εγκαταλελειμμένοι και στο θάνατο, ενώ παράλληλα παρουσιάζεται η ιδιόμορφη

⁵⁰ βλ. Mirsab, A. (2016, 7 Οκτωβρίου). *Jahangir Shaikh: A guardian of unclaimed dead bodies*. www.twocircles.net. Ανακτήθηκε στις 22 Νοεμβρίου 2017 από <https://twocircles.net/2016oct07/1475818613.html>.

σχέση μεταξύ των κρατικών αρχών και του εθελοντή. Όταν το κράτος εγκαταλείπει το δικό του καθήκον ή υποχρέωση απέναντι σε αζήτητους πολίτες, ο εθελοντής αναλαμβάνει να κάνει ορατά αυτά τα υποκείμενα τόσο προς το κράτος όσο και προς το κοινωνικό σύνολο μέσω της φροντίδας του σώματος και της τελετής ενταφιασμού.

Η «συγκίνηση του καθήκοντος» αναδύεται ως μία έννοια η οποία προσλαμβάνεται και εννοιολογείται από τα υποκείμενα εντελώς διαφορετικά. Στους λόγους των ιατροδικαστών πληροφορητών, η προσπάθεια εξακρίβωσης της ταυτότητας του νεκρού λειτουργεί κυρίως ως κίνητρο ώστε να ξεδιπλωθεί η επιστημοσύνη και να παραχθεί γνώση που ξεπερνά τα σώματα. Αντίθετα, στο παράδειγμα της Solarur, το καθήκον που προσφέρει συγκινήσεις εντοπίζεται στην ανάδειξη του ανθρώπινου με τη μορφή της πρωτόλειας φροντίδας του γυμνού νεκρού σώματος, τη στιγμή που το κράτος έχει ανακαλέσει την πολιτική του ισχύ πάνω σε αυτό.

«Καλός» και «κακός» θάνατος: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις

Ο θάνατος στην σύγχρονη νεωτερική αστική εποχή αποκρύπτεται, αποσιωπάται γίνεται ανώνυμος, μετατρέπεται σε ένα αποτρόπαιο μη επιθυμητό κοινωνικό γεγονός και ιδιωτικοποιείται ώστε να αναδειχθεί το συλλογικό αφήγημα της κοινωνίας που μιλά για υλική και σωματική ασφάλεια στο διηνεκές (Mellor και Shilling, 1993).

Στο έργο της Kaufman (2000) για τους ασθενείς σε παρατεταμένη ή μόνιμη κωματώδη κατάσταση (Persistent Vegetative State) στις Η.Π.Α, εξετάζεται πώς αναπαράγονται οι τεχνολογικές εξελίξεις στον τομέα της υγείας ως νέα πολιτισμική σταθερά και επανενοιολογούνται οι αντιλήψεις για τη ζωή, το άτομο και κυρίως το τί σημαίνει «θάνατος με αξιοπρέπεια». Η συγγραφέας θίγει την αλλαγή που πραγματοποιείται στο αμερικανικό περιβάλλον μέσω της προσωποκεντρικής παρηγορητικής και ανακουφιστικής φροντίδας και της χρήσης των τεχνολογικών μέσων για τη διατήρηση του κοινωνικά νεκρού ατόμου σε ημιζώντανη κατάσταση, εγκαθιδρύοντας μία νέα «φύση» μέσω της ιατρικής τεχνολογίας. Παράλληλα διακρίνει την απόρριψη παλαιότερων ιατροφαρμακευτικών πρακτικών και βιοτεχνολογιών, ως επίπονες, εξευτελιστικές και υπεύθυνες για τη μείωση της ποιότητας ζωής, οι οποίες στόχευαν στην υποβοήθηση του «φυσικού θανάτου» στον οικιακό χώρο.

Η δυνατότητα χρονικής μετάθεσης του θανάτου ή της υποτυπώδους διατήρησης της ζωής μέσα σ' ένα αυστηρά ελεγχόμενο και κανονιστικό ιατροτεχνολογικό περιβάλλον (Johnson et al, 2000), η απεδαφοποίηση του «φυσικού» και η ικανότητα σύστασης μίας νέας φυσικότητας μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι, δείχνουν πόσο ρευστά και τροποποιήσιμα μπορούν να γίνουν τα όρια του θανάτου. Συνεπώς, οι ποικίλες εννοιολογήσεις που μπορούν να λάβουν τα βιολογικά φαινόμενα φανερώνουν την «εξάρτηση» του βιολογικού από τις κοινωνικές συνθήκες μέσα σε διάφορα πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Η μελέτη των Vig, Davenport και Pearlman (2002) για τις πεποιθήσεις ηλικιωμένων ασθενών σχετικά με το τέλος της ζωής, προσφέρει μία πολύπλευρη θέαση στις εννοιολογήσεις του καλού και του κακού θανάτου. Από τις κατηγορίες που αναδύθηκαν στην παραπάνω έρευνα, ο θάνατος χωρίς πόνο, κατά τη διάρκεια του ύπνου, ο αιφνίδιος θάνατος από καρδιακή ανακοπή, δίχως ταλαιπωρία και δίχως τη γνώση του επικείμενου θανάτου, εκφράστηκαν και από μερικούς εκ των πληροφορητών μου ως «καλές καταλήξεις» ενός θανάτου.

Από την άλλη πλευρά, η αυτοκτονία, ο επίπονος θάνατος, ο θάνατος από ατύχημα και ασθένεια όπως ο καρκίνος που καθιστά το άτομο εξαρτημένο από μέλη της οικογένειας και παρατείνεται η περίοδος του τέλους, αναδεικνύονται από τους πληροφορητές μου σε μορφές «κακού θανάτου». Ενδιαφέρον έχει η άποψη του Δ. (ιατροδικαστής) για τον «καλό» θάνατο από μακροχρόνια ασθένεια. Ενώ οι περισσότεροι πληροφορητές αλλά και τα ερευνητικά παραδείγματα παρουσιάζουν κακό αυτό το είδος θανάτου, ο συγκεκριμένος πληροφορητής αντιμετωπίζει το γεγονός του θανάτου μέσα από την εμπειρία αυτών που μένουν πίσω. Η ταλαιπωρία, ο πόνος και η κούραση που προκαλεί η ασθένεια λειτουργούν ως παράγοντες δικαιολόγησης του θανάτου, απάλυνσης του πόνου και ψυχοσυναισθηματικής αντιμετώπισης του θρήνου.

Παράλληλα, στην έρευνα των Vig et al (2002), η πλειοψηφία των ερωτηθέντων εξέφρασε την επιθυμία να είναι «στον χώρο του» όταν φύγει από τη ζωή, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με όσα περιγράφει η Kaufman για τον πρότυπο, βιοτεχνολογικό και «αξιοπρεπή θάνατο» στο χώρο του νοσοκομείου.

Ο χώρος του γεγονότος του θανάτου φαίνεται να έχει κεντρική σημασία και σε άλλα (μη δυτικά) πολιτισμικά πλαίσια. Όπως μας πληροφορούν οι Bloch & Parry (1982) για τους Lugbara του Δυτικού Νείλου, ο καλός θάνατος ενδύεται με ιερότητα όταν συμβαίνει στην προγονική οικιακή εστία και σε «σωστό χρόνο». Παρομοίως για

τους Merina της Μαδαγασκάρης, ο τόπος του θανάτου πρέπει να είναι συγκεκριμένος και οικείος ώστε να ενταφιαστεί το σώμα στον οικογενειακό τάφο. Για αυτές τις φυλές η έννοια του «εντοπισμένου νεκρού» (located dead), (Davies 2005, σ. 117) συνδέεται όχι μόνο με τη συγκρότηση μίας μεταφυσικής λογοτεχνίας αλλά αντανακλά τις αντιλήψεις τους για το «χαμένο σώμα» εκτός οίκου-κοινότητας, καθώς η απώλεια του σώματος μεταφράζεται σε διαγραφή της κοινωνικής ταυτότητας του νεκρού.

Παράλληλα, για τους πιστούς Ινδουιστές, ο καλός θάνατος συμβαίνει όχι μόνο στον κατάλληλο χώρο αλλά και στον κατάλληλο χρόνο, έχοντας εκπληρώσει όλες τις εν ζωή υποχρεώσεις (Bloch & Parry, 1982). Θυμίζει την προσέγγιση του Norbert Elias στο *Για τη μοναξιά των θνησκόντων* (2008), ότι το υποκείμενο πρέπει να έχει συνείδηση του τέλους του και να προετοιμαστεί κοινωνικά καταλλήλως. Σε αυτό το είδος θανάτου η ενδεχομενικότητα ενός άλλου τέλους και οι αστάθμητοι παράγοντες της καθημερινής ζωής εκλείπουν από τον οργανωτικό και θρησκευτικό-κανονιστικό σχεδιασμό του βίου. Παράλληλα όμως φανερώνεται ότι τελικά το «ευ θνήσκειν» (Μακρυγιάννη, 2008) φαντάζει μια μακρινή ιδεατή επιλογή.

Στη μελέτη για τον ανεπιθύμητο και κακό θάνατο στη Μ. Βρετανία, ο Clive Seale (2004) παρουσιάζει μία παρόμοια διάσταση με τις εθνογραφίες που προαναφέρθηκαν. Ο μοναχικός θάνατος στο σπίτι ή μακριά από ό,τι θεωρείται «σπίτι», εμπλέκει τις μεταβλητές οίκος-οίκημα και οικογένεια-συγγένεια και τις ανάγει σε ρυθμιστές του συγκεκριμένου τύπου θανάτου. Η απουσία των συγγενικών μελών από τον οικιακό χώρο μεταφέρει τις ευθύνες στη γειτονιά/κοινότητα ενώ αντίστοιχα η απουσία τόσο της οικογένειας όσο και της κοινότητας από τον κλινικό χώρο μεταφέρει την ευθύνη της φροντίδας στους ειδικούς.

Στα εθνογραφικά παραδείγματα που προαναφέρθηκαν, δεν παρουσιάζεται μόνο η άποψη των ζωντανών για τον ιδανικό ή μη θάνατο. Γίνεται φανερό ότι η σημασία και οι ερμηνείες του θανάτου διευρύνονται όταν εμπλέκονται παράγοντες όπως ο χώρος, ο χρόνος, η οικογένεια, η ασθένεια, τα κοινωνικά επιτεύγματα του αποβιώσαντος και ο βίος εν γένει. Ο θάνατος δεν προσλαμβάνεται μόνο με τη στενή αντίληψη της βιολογικής στιγμής του θανάτου αλλά μεταφέρεται μέσα στη ζωή και ως προς αυτή, τη μεταβάλλει πολιτικά και κοινωνικά.

Ο χώρος του θανάτου: στα όρια του αξιοπρεπούς

Στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών οι ταφές των αζήτητων σορών γίνονται κατά βάση στο Τμήμα Νο 36, ειδικά «όπου βρεθεί χώρος» όπως μου δήλωσε ο Γ. (Προϊστάμενος του Τμήματος). Στο 36 σύμφωνα με τη αφήγησή του, το έδαφος είναι βραχώδες – στοιχείο που δε βοηθά στη φυσική αποσύνθεση του σώματος – και δεν επιλέγεται συνήθως για «κανονικές ταφές», δηλαδή για ταφές για τις οποίες υπάρχει οικογενειακό περιβάλλον που θα ενδιαφερθεί για τον τόπο ταφής. Ταυτόχρονα οι οικονομικές απολαβές από τα δημοτικά τέλη του συγκεκριμένου τμήματος είναι ιδιαίτερα χαμηλές οπότε η διοίκηση του νεκροταφείου αποφεύγει να δίνει το χώρο για ταφές από τις οποίες υπάρχει η δυνατότητα να έχει μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη. Για τον Γ., το «Τρίτο Νεκροταφείο», θεωρείται ο χώρος όπου οι κοινωνικές ανισότητες παραμένουν έντονες και ορατές ακόμη και στο θάνατο. Ο λόγος του για το νεκροταφείο είναι διαφωτιστικός: «είναι φθηνό νεκροταφείο το Τρίτο... γι' αυτό υπάρχουν εδώ αζήτητα, η φθηνότερη κηδεία είναι στα 170€... είναι αυτό που λέμε λαϊκό νεκροταφείο... εδώ η διαφορά των τάξεων γίνεται πιο έντονη».

Στον ίδιο τόνο περί κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων με μία σωτηριολογική όμως προσέγγιση είναι και ο λόγος του ιατροδικαστή Νίκου Καρακούκη σε συνέντευξη που παραχώρησε στη δημοσιογράφο Ελένη Σταματούκου⁵¹:

(...) τουλάχιστον μετά θάνατον, οι οικονομικές διαβαθμίσεις θα πρέπει να αμβλύνονται και έτσι όλοι οι θανόντες, ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων, να δικαιούνται μιας αξιοπρεπούς ταφής (...). Σε μας πέφτει το βάρος να φερθούμε αξιοπρεπώς σε έναν άνθρωπο που έχει αποβιώσει. Εμείς καλούμαστε να αναπληρώσουμε ένα ανύπαρκτο σύστημα. Αυτούς που είναι μόνοι στη ζωή, ας μην τους αφήνουμε μόνους και μετά θάνατον.

Ο λόγος του Ν. Καρακούκη φανερώνει την ηθική της εργασίας και τη συναισθηματική επιστημοσύνη για την οποία έκανα λόγο σε προηγούμενη ενότητα. Μέσα από το λόγο του ιατροδικαστή μεταφέρεται στο επίκεντρο το «ανθρώπινο» και ο θάνατος ενδύεται έστω πρόσκαιρα με κάποια αξιοπρέπεια για τους αποκείμενους πληθυσμούς (Butler, 1998) που στιγματίστηκαν στη ζωή και αποκόπηκαν από τη

⁵¹ Σταματούκου, Ε. (2015, 20 Μαΐου). Σοροί Αγνώστων Στοιχείων. www.athensvoice.gr. Ανακτήθηκε στις 22 Μαΐου 2015 από http://www.athensvoice.gr/97663_soroi-agnoston-stoiheion και σε έντυπη μορφή *Athens Voice*, 527, 18.

δημόσια σφαίρα. Στη βάση της αξιοπρέπειας στην οποία αναφέρθηκε ο Ν. Καρακούκης, θεωρείται απαραίτητη η λειτουργία μίας τυπικής χριστιανικής τελετής ενώ ο παράγοντας θρησκευτική πίστη αναδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικός για τα ίδια τα υποκείμενα που διαχειρίζονται τα αζήτητα σώματα. Αν και η τέλεση ορθόδοξου χριστιανικής νεκρώσιμης ακολουθίας για όλα τα «αζήτητα» συντελεί στην ανωνυμοποίηση της κοινωνικής βιογραφίας και ταυτότητας των υποκειμένων και των όποιων θρησκευτικών ή μη πεποιθήσεων τους εν ζωή, ωστόσο, η θρησκευτική παράδοση του αποχωρισμού του νεκρού με οδηγεί στην υπόθεση ότι ίσως με αυτό τον τρόπο να επιχειρείται μία πρωταρχική έστω αυθαίρετη σύνδεση με την ταυτότητα του υποκειμένου και η ένταξή του σε ένα συλλογικό πλαίσιο κοινής θρησκευτικής και μεταφυσικής αναφορικότητας.⁵²

Ένα βασικό χαρακτηριστικό του τμήματος Νο 36 είναι η μεγάλη απόσταση από τις κεντρικές υπηρεσίες και τους χώρους λατρείας του κοιμητηρίου αλλά και από τον έλεγχό τους. Σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα που μου δόθηκε από τον Προϊστάμενο της Υπηρεσίας, το 36 βρίσκεται ακριβώς στην αντίθετη κατεύθυνση από την κεντρική είσοδο και πολύ κοντά στο κενοτάφιο που μοιάζει με «σεληνιακό τοπίο» κατά τον Η. Μαγκλίνη (2014, 18 Απριλίου). Κατά την περιήγηση στο χώρο ταφής των αζήτητων, το πρώτο πράγμα που διακρίνει εύκολα κάποιος είναι ότι οι προαναφερθείσες ανισότητες διαπερνούν το θάνατο και στις υλικές αναπαραστάσεις του. Σε σχέση με τα γειτονικά τμήματα ή με λίγους οικογενειακούς τάφους που υπάρχουν εντός του 36, οι τάφοι τόσο των αζήτητων και αγνώστων στοιχείων σορών όσο και των άπορων, δεν διαθέτουν την παραδοσιακή μνημειακή ταφική τέχνη και αρχιτεκτονική. Μερικοί ξύλινοι σταυροί καρφωμένοι στο γυμνό χώμα πάνω στους οποίους αναφέρεται χειρόγραφα ένα όνομα ή απουσία οποιουδήποτε σήματος που να υποδηλώνει ότι κάποιος άνθρωπος βρίσκεται θαμμένος στο χώρο. Η πυκνή εποχιακή βλάστηση έχει καλύψει το έδαφος και σχεδόν τίποτα δεν μαρτυρά την πρότερη ύπαρξη αυτών των υποκειμένων.⁵³ «Δεν τηρείται ακόμη και η πινακίδα ταφής ώστε

⁵² βλ. Wilbur, B. (2015, 12 Δεκεμβρίου). *What It's Like to See L.A. Bury 1300 Unclaimed Bodies in One Service. Death specialist Megan Rosenbloom explains the unusual mass ceremony.*

www.inverse.com. Ανακτήθηκε στις 9 Δεκεμβρίου 2017 από <https://www.inverse.com/article/9056-what-it-s-like-to-see-l-a-bury-1-300-unclaimed-bodies-in-one-service>.

⁵³ βλ. στο Παράρτημα τις εικόνες 2-5.

να γνωρίζουμε πού θάφτηκε κάποιος»⁵⁴ μου είχε πει κάποια στιγμή ο Κ., για να το εξακριβώσω ιδίως όμμασι.

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του πατέρα του Μάριου Κούση στην εκπομπή του *Τούνελ*, στις 26 Μαΐου 2017: «Μας είπαν τραβάτε εκεί με έναν κωδικό... ούτε σταυρούς είχαν πάνω ούτε τίποτα... δεν φαίνονταν αν ήταν τάφοι... μου θύμιζε παλιά στα χωριά που ψόφαγαν τα ζώα και έφτιαχναν γούρνες και τα πετάγανε μέσα».⁵⁵

Ο χώρος των «αζήτητων» εμπίπτει σε μια «συλλογική αορατότητα» (Scheper-Hughes, 1984), και συμβάλλει στη διαιώνιση του αποκείμενου, αποδομημένου και απολιτικού υποκειμένου το οποίο ίσως και να μη δομήθηκε ποτέ ως υποκείμενο κατά την Butler (1998). Ένας «χωρικός θύλακας» δίχως ταυτότητα (Joyce, 2001), ελάχιστα επισκέψιμος, μακριά από τα πολλά βλέμματα, ένας χώρος «κοντά στα τείχη» όπως μου περιέγραψε ο Γ., στα όρια του αξιοπρεπούς.

Τα αζήτητα σώματα έχασαν οποιοδήποτε δικαίωμα στην ανθρωποπολιτική διεκδίκηση ενός αξιοπρεπούς θανάτου από τη στιγμή που το κοινωνικοπολιτικό στάτους του «αζήτητου» διέγραψε την όποια μορφή βιογραφίας από την επιφάνειά τους. Για τα «αζήτητα», η «κανονικότητα» μιας παραδοσιακής ταφής, ο θρήνος, το πέρασμα στην αιωνιότητα και οι εθιμοτυπικές διαδικασίες αποχωρισμού αποκανονικοποιούνται. Τα αζήτητα σώματα στερούνται εκείνης της «πολιτισμικής σκευής του αντίο» την οποία «κουβαλούν» συνήθως οι νεκροί αλλά και οι ζώντες που τους συνοδεύουν. «Κατέληξε στο χωνευτήρι και εξαφανίστηκε σαν να μην υπήρξε ποτέ αυτός ο νέος στη ζωή, (...) δεν της έδωσαν (ενν. της μητέρας) ούτε αυτό το δικαίωμα να τον θάψει ανθρώπινα», περιγράφει η Α. Νικολούλη για τον Αλέξανδρο, ενώ στο ίδιο ύφος αναφέρει η μητέρα: «Δεν με άφησαν να τον θάψω με τα χέρια μου...». Αυτός ο καταγγελτικός λόγος μεταφέρει το συναίσθημα στέρησης των διαδικασιών του αντίο, της οδύνης που παραμένει μετέωρη και συνεχής αλλά και του ανεκτέλεστου καθήκοντος απέναντι σε τιμημένους νεκρούς. Μου θυμίζει κάτι που είχε πει η Γ. λίγο πριν τα Χριστούγεννα σε μια από τις συναντήσεις μας στην ΙΔ.Υ.Π. για την άγνοια του θρήνου που έπεται: «τώρα ποια μάνα θα 'πρεπε να τον κλαίει και δεν το ξέρει...».

⁵⁴ Σύμφωνα με τον Κ. κατά την ταφή του σώματος, τοποθετείται μία πινακίδα στο σημείο με τον αριθμό πρωτοκόλλου νεκροψίας/νεκροτομής και η ημερομηνία εκτέλεσης των ιατροδικαστικών πράξεων. Αυτή η σήμανση εξυπηρετεί στην ταυτοποίηση του σώματος και του τόπου ταφής σε περίπτωση αναζήτησης από τους οικείους του νεκρού.

⁵⁵ Το σώμα του Μάριου, θάφτηκε εν αγνοία της οικογένειας στο Νεκροταφείο Σχιστού Κερατσινίου.

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα ανέδειξε το ελάχιστο ερευνημένο στον ελληνικό χώρο, κοινωνικό φαινόμενο των αζήτητων σορών. Παρουσιάστηκε ο τρόπος διαχείρισης των αζήτητων σωμάτων από την ελληνική πολιτεία, αλλά κυρίως μέσα από την επιτόπια έρευνα φάνηκε ότι το ζήτημα των «αζήτητων» είναι βαθιά πολιτικό, θέτοντας το ερώτημα, ποιος/ποια/ποιοι γίνονται ορατοί από την κρατική εξουσία και αν τελικά οι ζωές και τα νεκρά σώματα των κοινωνικά αφανών, έχουν σημασία για το κράτος. Σε αυτή τη βάση, η κοινωνική αφάνεια των «περιθωριοποιημένων» κοινωνικά ομάδων γίνεται η αφορμή ώστε το Κράτος να εφαρμόσει τις εγκαταλειπτικές διαδικασίες, ενώ ταυτόχρονα διαιωνίζεται η αναπαραγωγή του «αζήτητου», του περιθωριοποιημένου και του «μη κανονικού» υποκειμένου εκ μέρους των κρατικών λειτουργιών. Παράλληλα αναδεικνύονται οι περιπτώσεις των υποκειμένων εκείνων τα οποία αν και δεν ανήκουν σε ευάλωτες κοινωνικά ομάδες, «αναγνωρίζονται» ως αζήτητα σώματα λόγω «αστοχιών» της δημόσιας διοίκησης. Αυτές οι «αστοχίες» του Κράτους στην πολιτική αναγνώριση και ορατότητα του υποκειμένου, δημιουργούν την αίσθηση ότι οποιοδήποτε σώμα μπορεί να γίνει ευάλωτο και ανώνυμο όταν δεν του αναγνωρίζεται η πολιτική του ταυτότητα και σημασία. Η πολιτική ιδιότητα πρέπει να επιτελείται, να επιδεικνύεται, να ακούγεται, να ακολουθεί και να ενεργεί υπό συγκεκριμένα πρότυπα πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς και το υποκείμενο να δομεί ανάλογα το βίο του. Ειδάλλως θα είναι το ίδιο το σύστημα που θα το απορρίψει και θα δημιουργήσει αποκείμενα σώματα τόσο εν ζωή όσο και μετά θάνατον.

Μέσα από τις περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν, αναδεικνύεται η βαρύτητα που έχουν παράγοντες όπως οι συνθήκες θανάτου, η κοινωνική τάξη, η οικονομική και πολιτική κατάσταση των υποκειμένων, ο ηθικός βίος, τα προβλήματα υγείας, η φυλή, ο τόπος και η ύπαρξη οικογενειακού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση του λόγου των ειδικών για τα «αζήτητα». Ταυτόχρονα, ο επιστημονικά παγιωμένος λόγος γύρω από την έννοια και τις ερμηνείες του «αζήτητου», συμβάλλει στην αναπαραγωγή των στερεοτύπων για το «αζήτητο σώμα» και κατ' επέκταση ορίζει το «κανονικό» υποκείμενο, ενώ επιπλέον επηρεάζει την κρίση και τις «συγκινησιακές αποφάσεις» των ειδικών.

Αυτές οι αποφάσεις, είτε κρύβουν κάποια συναισθηματική φόρτιση με αφορμή το ίδιο το υποκείμενο είτε μετατοπίζουν το συγκινησιακό ενδιαφέρον σε

εντελώς άλλη κατεύθυνση, εκκινούν ταυτόχρονα από τις προσωπικές αντιλήψεις των ειδικών/κρατικών λειτουργών για το σώμα που έχει σημασία ή οφείλουν να φροντίσουν. Σε αυτή τη βάση παράγεται ένας ιδιαίτερα διχοτομικός/ρατσιστικός λόγος ο οποίος από τη μία πλευρά συνδέεται «με» και διαχέει «προς» τα κάτω τα επίσημα κρατικά πρότυπα για το «κοινωνικά ευπρεπές» υποκείμενο, την θρησκεία, την οικογένεια, το έθνος και τον απειλητικό πολιτισμικά «Άλλο», ενώ από την άλλη πλευρά, αυτός ο λόγος, αναγνωρίζει την ετερότητα ή την «απειλή» στο οικείο και κοντινό, ανεξάρτητα από παράγοντες όπως η φυλή, η καταγωγή ή η κοινωνική θέση.

Το ανώνυμο αζήτητο σώμα υπόκειται στην εξουσιαστική διαχείριση του κράτους και μετατρέπεται σε ανακλαστική επιφάνεια επιβεβαίωσης πεποιθήσεων για τον ηθικά ορθό βίο και τόπος εγγραφής συναισθημάτων τα οποία παρακάμπτουν το «ανθρώπινο». Ως εκ τούτου, επανενοιολογείται όχι μόνο το ίδιο το συναίσθημα αλλά και το άψυχο σώμα, το οποίο ανωνυμοποιείται και κρατικοποιείται ως «δημόσια περιουσία» που υπάρχει για να προσφέρει σε έναν ανώτερο σκοπό, την επέκταση της ιατροδικαστικής επιστημονικής γνώσης. Υπό τη θέα του σώματος ως αντικειμένου, το κράτος ενεργεί αντιστοίχως ώστε ο χώρος ταφής να «αορατοποιεί» την ίδια την ύπαρξη των σωμάτων, δίχως να προβάλλονται τα «διακριτικά» κάποιας πρότερης βιογραφίας. Σώματα γυμνά και ανώνυμα, απεκδυμένα από κάθε πολιτική διεκδίκηση και αναγνώριση. Σώματα αδιαφοροποίητα που εκτίθενται «στη» ή/και αποκρύπτονται «από» τη δημόσια θέα προς χάριν του ζωτικού συνόλου και αντικειμενοποιούνται «για να λειτουργήσουν ως ενδείξεις της εξουσίας επί της ζωής και του θανάτου, αλλά και ως σημάδια προειδοποίησης και αποτροπής» (Perera 2006, σ. 650). Το γεγονός ότι το κράτος αναλαμβάνει την απομάκρυνση και την ταφή του νεκρού σώματος από το ζωτικό και ζωντανό χώρο της κοινότητας, εξυπηρετεί ένα βασικό ηθικό ζήτημα, ότι κανείς δεν μένει άταφος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιδεικνύει κάποιας μορφής προσοχή και φροντίδα προς το σώμα η οποία δρα ανατροφοδοτικά, ενημερώνοντας και επικυρώνοντας το κοινωνικό γόητρο (Kaufman και Morgan, 2005) των εκπροσώπων του κράτους. Το «Σε μας πέφτει το βάρος να φερθούμε αξιοπρεπώς σε έναν άνθρωπο που έχει αποβιώσει», όπως δήλωσε σε συνέντευξή του στην Ε. Σταματούκου ο ιατροδικαστής Νίκος Καρακούκης, ίσως να ρομαντικοποιεί το «ιδιοκτησιακό καθεστώς» του κράτους επί σωμάτων όμως συγχρόνως αποκρύπτει τον πολιτικό χαρακτήρα των εγκαταλειπτικών του διαδικασιών, ενώ συγχρόνως συνεχίζει να αναπαράγει το στερεότυπο του αθρήνητου και μοναχικού «κακού» θανάτου.

Η διεξαγωγή παρόμοιων μελλοντικών ερευνών, οι οποίες θα λάβουν εθνογραφικά και ποσοτικά δεδομένα από άλλες ιατροδικαστικές υπηρεσίες της χώρας καλύπτοντας ένα μεγαλύτερο γεωγραφικό και διοικητικό χώρο, θα συμβάλουν στον εμπλουτισμό των έως τώρα αποτελεσμάτων, στη δυνατότητα συγκριτικών μελετών και θα προσφέρουν στην περαιτέρω γνωστοποίηση του θέματος στην επιστημονική κοινότητα.

Η συγκρότηση ενός συστήματος διαχείρισης των αζήτητων περιπτώσεων, είτε λάβει τη μορφή ενός κεντρικού συντονιστικού μηχανισμού, είτε θα επανατοποθετεί σε νέο πλαίσιο τις υπάρχουσες δομές, απαιτεί πολιτική βούληση. Όμως πρωτίστως, θα πρέπει αυτό το «σύστημα» να εκκινά από την αναγνώριση της ανθρωπινότητας του υποκειμένου και της κοινωνικής του βιογραφίας και να αξιώνει ότι το θεμελιώδες ανθρωποπολιτικό δικαίωμα της απόδοσης αξιοπρέπειας στο νεκρό αζήτητο σώμα, θα γίνει ο πυρήνας της επαναπροσέγγισης των κρατικών πολιτικών διαχείρισης του ανώνυμου θανάτου.

Παράρτημα

Ερωτηματολόγιο προς τη δημοσιογράφο Α. Νικολούλη

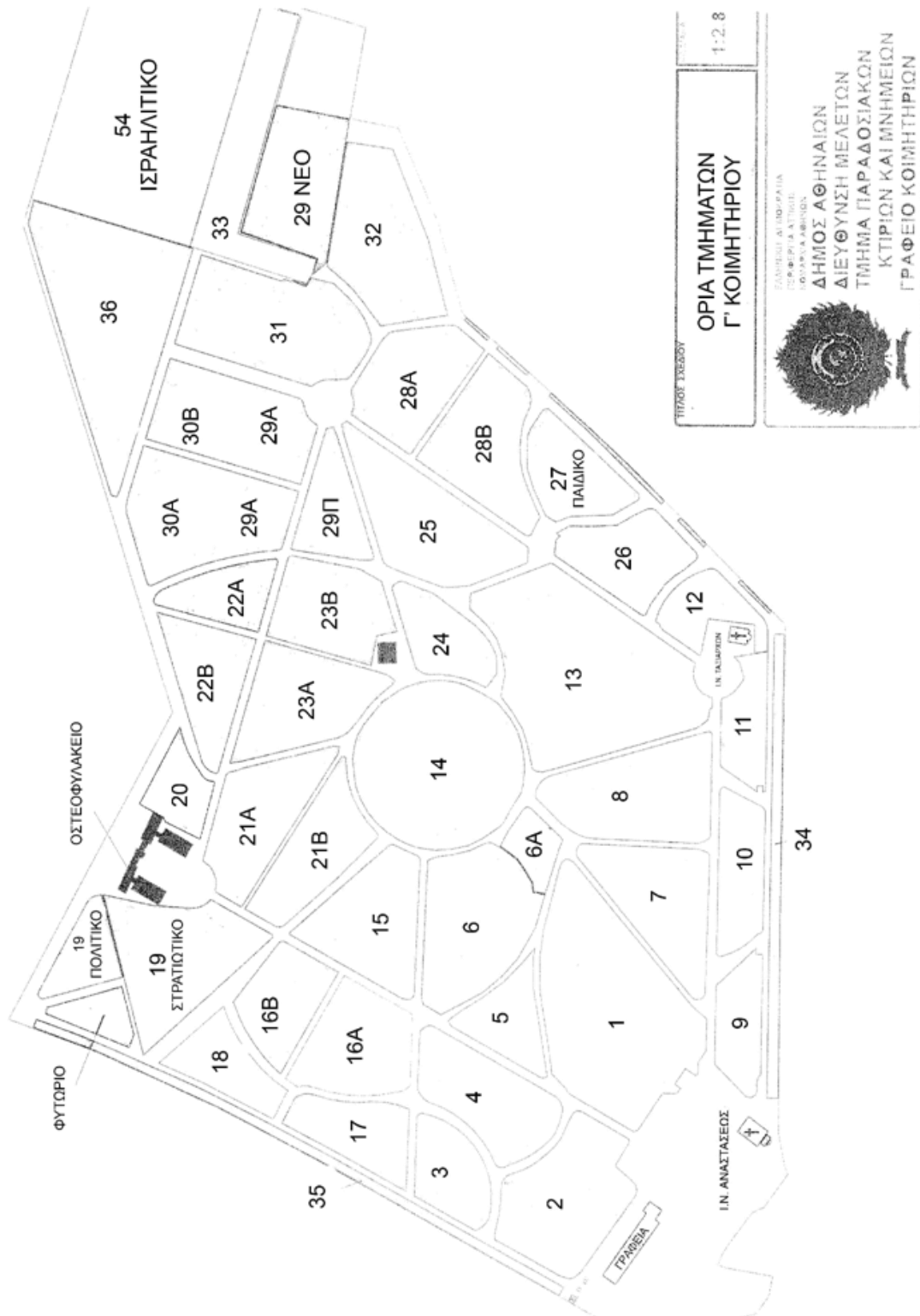
1. Πόσο συχνά έρχεστε αντιμέτωπη με υποθέσεις ανθρώπων που βρίσκονται στα “αζήτητα”, είτε δημοσιεύονται είτε όχι.
2. Διακρίνω ότι τα τελευταία πέντε χρόνια, τα δημοσιεύματα για την κατάσταση των αζήτητων σορών, πληθαίνουν σε έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα. Οι αζήτητες σοροί είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο της “κρίσης” ή υπήρχε πάντα και απλώς αποφεύγαμε να στρέψουμε το βλέμμα μας σε αυτούς τους ανθρώπους;
3. Συνδέεται η οικονομική κατάσταση της χώρας με τον τρόπο που συμπεριφερόμαστε σε αυτούς τους νεκρούς;
4. Τι σημαίνει για εσάς να βρίσκεται ένας άνθρωπος στα “αζήτητα”;
5. Πώς αισθάνεστε όταν τελικά μία υπόθεση έχει καταλήξει στα “αζήτητα” ενός νοσοκομείου ή ότι έχει ήδη ταφεί ως αγνώστων στοιχείων;
6. Με βάση την εμπειρία σας, ποιες κοινωνικές κατηγορίες ανθρώπων καταλήγουν στο νεκροτομείο ως αζήτητες σοροί;
7. Ερευνητικές μελέτες Ιατροδικαστικής και Κλινικής Ανατομίας που έχουν διεξαχθεί στις Η.Π.Α., στην Ινδία, και στην Τουρκία, δείχνουν ότι το αζήτητο νεκρό σώμα αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες πολιτών, όπως άστεγοι, άποροι, ηλικιωμένοι, χρήστες ουσιών, ψυχικά ασθενείς, κ.ά. Πόσο σύμφωνη σας βρίσκουν αυτά τα ευρήματα; Πιστεύετε ότι υπάρχει η τάση, συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες να περιθωριοποιούνται και να οδηγούνται σε ένα μοναχικό, “αζήτητο” θάνατο;
8. Πώς καταλήγει ένας/μία πολίτης στα “αζήτητα” ενός νοσοκομείου; Πιστεύετε ότι υπάρχει έλλειψη συντονισμού υπηρεσιών και ελεγκτικών μηχανισμών της πολιτείας ή άλλοι λόγοι;
9. Διαβάζουμε δημοσιεύματα ότι ένα σώμα έχει αποθηκευτεί στο ψυγείο για μέρες, εβδομάδες ή και μήνες πολλές φορές. Πιστεύετε ότι το νομοθετικό πλαίσιο δεν είναι ξεκάθαρο για την τύχη αυτών των σωμάτων και για το χρονικό περιθώριο φύλαξης; Ότι δε δίνεται εισαγγελική παραγγελία για ταφή λόγω της πολυπλοκότητας της υπόθεσης; Ότι υπάρχει η περίπτωση να ξεχνιούνται, να μην ασχολείται κάποια υπηρεσία ή άλλοι λόγοι;
10. Στο άρθρο της υπόθεσης Καρασαβίδη, που βρίσκεται στην ιστοσελίδα της εκπομπής σας, έχει δημοσιευτεί ένα σχόλιο το οποίο αναφέρει: *“Ε βέβαια! Το παιδί ήταν χρήστης. Τι αξία έχει ένας χρήστης; Αυτό μας έχει περάσει η κοινωνία. Να μην λογαριάζουμε αυτά τα άρρωστα παιδιά”*. Πιστεύετε στην “τιμωρητική” διαχείριση ομάδων πληθυσμών από το κράτος, και της (αν)αξίας της προσωπικότητας που τους αποδίδεται λόγω του παραβατικού ή “μη σημαντικού” βίου τους; (με όσες ερμηνείες παράγει αυτο το “σημαντικό”)
11. Πιστεύετε ότι έχουν ευθύνη τα ίδια τα άτομα για την κατάληξή τους;
12. Τι πιστεύετε ότι θα πρέπει να γίνει από την πλευρά της πολιτείας ώστε να διευθετείται σε σύντομο (;) χρονικό διάστημα το φαινόμενο των αζήτητων σορών;

**Πίνακας. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΣΟΡΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΙΑΤΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ.
ΤΡΙΕΤΙΑ 2015 – 2017
n=17**

Μεταβλητές	2015	2016	2017	Σύνολο
Φύλο				
Α	5	6	1	12
Θ	2	2	1	5
Αιτία θανάτου				
Απροσδιόριστη αιτιολογία:				
• Προχωρημένη αποσύνθεση	1	2		3
• Αμφίβολη διάγνωση			1	1
Σκελετικά υπολείμματα			1	1
Πνιγμός	3	3		6
Τροχαίο – κακώσεις κεφαλής		1		1
Παθήσεις καρδιάς				
• Ισχαιμικές αλλοιώσεις		2		2
• Έμφραγμα μυοκαρδίου	1			1
Αγγειακό Εγκεφαλικό Επεισόδιο	1			1
Πνευμονικό οίδημα σε έδαφος άλλης νόσου	1			1
Τόπος θανάτου/εύρεσης της σορού				
Πειραιάς:				
• εξωτερικός χώρος	1	2	1	4
• Νοσοκομείο (Τζάνειο Νοσοκομείο, Γενικό Κρατικό Νίκαιας)	1	1		2
Δραπετσώνα – εξωτερικός χώρος		1		1
Τήνος – Θαλάσσια περιοχή		1		1
Μύκονος – Θαλάσσια περιοχή		1		1
Φούρνοι Κορσεών – Θαλάσσια περιοχή	1	2		3
Πάρος – Θαλάσσια περιοχή	1			1
Νάξος – Θαλάσσια περιοχή	1			1
Σπέτσες – Θαλάσσια περιοχή	1			1
Αίγινα			1	1
Καρπενήσι	1			1

Σημείωση: Ως εξωτερικός χώρος, νοούνται οι δρόμοι, πλατείες, πάρκα, εγκαταλελειμμένα και μισογκρεμισμένα κτίρια μέσα στην πόλη. Στοιχεία από την ΙΔ.Υ.Π.

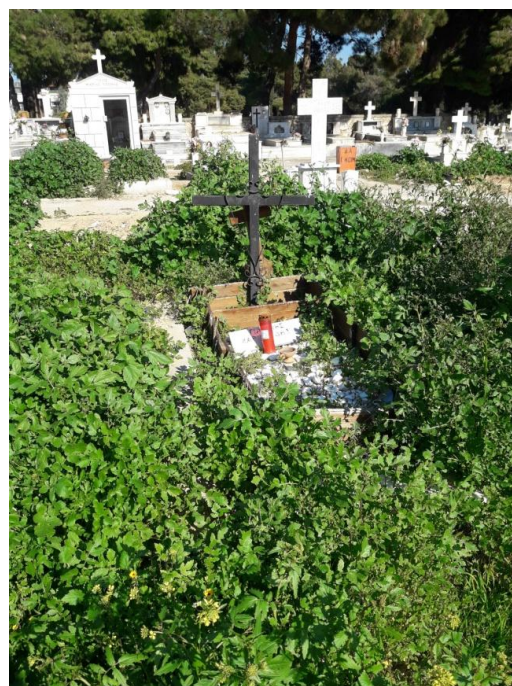
Εικόνα 1. Σχεδιάγραμμα τμημάτων Γ' Κοιμητηρίου Αθηνών



Γ' Κοιμητήριο Αθηνών, Τμήμα Νο 36



Εικόνα 2.



Εικόνα 3.



Εικόνα 4.



Εικόνα 5.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Α΄ Αρχεία

Ελληνική Στατιστική Αρχή. Θάνατοι - Απόλυτοι αριθμοί και ποσοστά (1932-2016).

Β΄ Νόμοι

ΚΥΑ 127287 (ΦΕΚ 1947/29-12-2006/ΤΕΥΧΟΣ Β)

Ν.3772/’09 (ΦΕΚ 112/Α/10-7-2009)

Compiled Laws. Chapter 328. Dead Human Bodies. Michigan Legislature, USA.

Procedures for Unclaimed Bodies, North Carolina, USA.

Unclaimed Deceased Adult Body Policy, West Virginia, USA.

Γ΄ Ιστοσελίδες

Αφιέρωμα στη βιομηχανία του «θανάτου» στην Ελλάδα:

<http://www.vice.com/gr/video/death-industry-video>. (πρόσβαση στις 05/07/2016).

Δημοσιογραφικό αφιέρωμα για τα αζήτητα στην Ελλάδα:

<http://www.lifo.gr/mag/features/3790>. (πρόσβαση στις 12/07/2016).

Περιγραφή του νομικού πλαισίου για τη διαχείριση των αζήτητων σορών μεταναστών στην Ιταλία: <http://www.mediterraneanmissing.eu/data/>. (πρόσβαση στις 10/08/2017).

Πληροφορίες για τις υποθέσεις των αζήτητων από την τηλεοπτική εκπομπή *Φως στο Τούνελ*: <http://anikoulouli.gr/ta-ntokoumenta-tou-tounel-gia-ta-azitita/>. (πρόσβαση στις 08/12/2017).

Πληροφορίες για τη διαχείριση των αζήτητων σορών στη Μαλαισία:

<https://cilisos.my/what-happens-to-unclaimed-dead-bodies-in-malaysian-hospitals/>.

(πρόσβαση στις 26/03/2017).

Πληροφορίες γύρω από το νομικό καθεστώς των αζήτητων σωμάτων στη Μαλαισία: <https://www.myhealth.gov.my/en/the-management-of-unclaimed-bodies/>. (πρόσβαση στις 22/11/2017).

Πληροφορίες για τη διαχείριση των αζήτητων σορών στις Η.Π.Α.: https://www.vice.com/en_us/article/9bze43/this-is-what-happens-to-unclaimed-bodies-in-washington-dc-406. (πρόσβαση στις 27/02/2018).

Πληροφορίες σχετικά με τους εναλλακτικούς τρόπους διαχείρισης των αζήτητων σωμάτων στην Ινδία: <https://twocircles.net/2016oct07/1475818613.html>. (πρόσβαση στις 22/11/2017).

Πληροφορίες για την αύξηση των αζήτητων σορών στον Καναδά την τελευταία δεκαετία: <https://globalnews.ca/news/3262664/dying-alone-more-peoples-remains-going-unclaimed-in-ontario-and-quebec/>. (πρόσβαση στις 09/12/2017).

Πληροφορίες γύρω από τη μαζική ταφή ανθρώπινων καταλοίπων, τη μνήμη και τη διαχείριση των αζήτητων σορών στις Η.Π.Α.: <https://www.inverse.com/article/9056-what-it-s-like-to-see-l-a-bury-1-300-unclaimed-bodies-in-one-service>. (πρόσβαση στις 09/12/2017).

Συνέντευξη του Κ. Λαμπίρη με την ιατροδικαστή Χαρά Σπηλιοπούλου: <http://www.newsbeast.gr/weekend/arthro/2396703/mia-imer-a-sto-ergastirio-iatrodiastikis-ke-to-nekrotomio-athinon>. (πρόσβαση στις 15/07/2017).

Συνέντευξη της Ε. Σταματούκου με τον ιατροδικαστή Νίκο Καρακούκη: http://www.athensvoice.gr/97663_soroi-agnoston-stoiheion. (πρόσβαση στις 22/05/2015).

Σχετικά με την εγκατάλειψη σωμάτων από το οικογενειακό περιβάλλον για οικονομικούς λόγους: <http://meloukhia.net/?s=a+poor+economy+means+more+unclaimed+bodies>. (πρόσβαση στις 09/12/2017).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Agamben, G. (2005). *Homo Sacer. Κυρίαρχη Εξουσία και Γυμνή Ζωή*, (μτφρ. Π. Τσιάμουρας). Αθήνα: Εκδόσεις Scripta. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1998).
- Αθανασίου, Α. (2012). Υπολείμματα της “ιδιότητας του πολίτη”: φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και άλλες εξαιρέσεις με σημασία. Στο Γ. Κουζέλης & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Ιδιότητα του Πολίτη. Πολιτικός λόγος, ιστορίας και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές* (σ. 243-258). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Αθανασίου, Α. (2007). *Ζωή Στο Όριο. Δοκίμια Για Το Σώμα, Το Φύλο Και τη Βιοπολιτική*. Αθήνα: ΕΚΚΡΕΜΕΣ.
- Αλεξιάς, Γ. (2011). *Κοινωνιολογία του σώματος. Από τον «Άνθρωπο του Νεάντερταλ» στον «Εξολοθρευτή»*. Αθήνα: Πεδίο.
- Αλεξίου, Θ. (2007). *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση: Η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Alexiou, M. (2008). *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση* (μτφρ. Δ.Ν. Γιατρομανωλάκης & Π.Α. Ροΐλος). Αθήνα: ΜΙΕΤ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1974).
- Άρεντ, Χ. (2009). *Ο Αιχμάν Στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση Για Την Κοινοτοπία Του Κακού*. Θεσσαλονίκη: ΝΗΣΙΔΕΣ. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1963).
- Boardman, J & Kurtz, C.D. (2011). *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (μτφρ. Ο. Βιζυηνού & Θ. Ξένου). Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1971).
- Burchardt, T., Le Grand, J., & Piachaud, D. (2006). Κατανοώντας τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στο Χ. Οικονόμου & Α. Φερόνας (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών: φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες* (σ. 41-56). Αθήνα: Διόνικος.
- Γαζή, Ε. (2011). *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια. Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)*. Αθήνα: Πόλις.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2011). *Όψεις Ανθρωπολογικής Έρευνας. Πολιτισμός, Ιστορία, Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

- Das, V. (2011). Γλώσσα και σώμα: Συναλλαγές στην κατασκευή του πόνου. Στο Α. Αθανασίου (επιμ.) *Βιοκοινωνικότητες. Θεωρήσεις στην Ανθρωπολογία της Υγείας* (σ. 227-260). Αθήνα: Νήσος.
- Douglas, M. (2007). *Καθαρότητα και κίνδυνος. Μία ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού* (μτφρ. Αίγλη Χατζούλη). Αθήνα: Πολύτροπον. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1966).
- Elias, N. (2008). Για τη μοναξιά των θνησκόντων. Στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.) *Περί θανάτου. Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας* (σ. 83-94). Αθήνα: Νήσος.
- Ellison, R. (2011). *Αόρατος Άνθρωπος* (μτφρ. Αγορίτσα Μπακοδήμου). Αθήνα: Κέδρος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1952).
- Foucault, M. (2005). *Ιστορία Της Σεξουαλικότητας (πρώτος τόμος). Η Δίψα Της Γνώσης* (μτφρ. Ροζάκη Γκλόρυ). Αθήνα: Κέδρος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1976).
- Harold, C. & Deluca, K.M. (2008). Κοιτάξτε το πτώμα: εικόνες της βίας και η περίπτωση του Έμετ Τιλ. Στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.) *Περί θανάτου. Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας* (σ. 341-364). Αθήνα: Νήσος.
- Μακρυνιώτη, Δ. (2008). Εισαγωγή. Στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.) *Περί Θανάτου. Η Πολιτική Διαχείριση της Θνητότητας* (σ. 13-72). Αθήνα: Νήσος.
- Οικονόμου, Χ. (2006). Ανισότητες στην υγεία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Θεωρητικές προσεγγίσεις και στρατηγικές επιλογές. Στο Χ. Οικονόμου & Α. Φερόνας (επιμ.), *Οι εκτός των τειχών: φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες* (σ. 313-348). Αθήνα: Διόνικος.
- Παπαγαρουφάλη, Ε. (2012). *Δώρα ζωής μετά θάνατον. Πολιτισμικές εμπειρίες*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Σαββάκης, Μ. (2018). «Το Νεκρό Σώμα»: Ποιοτικές Προσεγγίσεις των Κοινωνικών Διαδικασιών του Θνήσκειν. *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*, 6, 25-50. Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2018 από <http://politika.inpatra.gr/issues/issue6/mobile/index.html>.
- Σερεμετάκη, Κ.Ν. (2008). *Η Τελευταία λέξη, στις Ευρώπης τα άκρα. Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες*. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.
- Σερεμετάκη, Κ.Ν. (2008). *Παλιινόστηση Αισθήσεων. Αντίληψη και Μνήμη ως Υλική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Εποχή*. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.
- Τουνταςάκη, Ε. (2011). *Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της συγγένειας κατά τον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Ξενόγλωσση

- Ablon, J. (1981). Stigmatized Health Conditions. *Social Science & Medicine*, 15B, 5-9.
- Abramovitch, H. (2001). Anthropology of Death. In N.J. Smelser & P.B. Baltes (eds) *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, p. 3267-3270. The Netherlands: Elsevier Science Ltd.
- Adams, J., & Johnson, J. (2008). Older people “found dead” at home: Challenges for the coroner system in England and Wales. *Mortality*, 13(4), 351-360.
- Aries, P. (1974). *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Babcock, G. & Hadaegh, B (Directors). (2003). *A certain kind of death* [Documentary]. United States: New Box Media Inc. Los Angeles.
- Basic, I. (2011). *Abandoned Bodies*. [PDF] Ivana Basic, pp.1-24.
<http://ivanabasic.com>. Ανακτήθηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2017 από <http://ivanabasic.com/files/abandoned-bodies.pdf>.
- Biehl, J. (2007). A Life: Between Psychiatric Drugs and Social Abandonment. In J. Biehl, B. Good, A. Kleinman (eds) *Subjectivity: Ethnographic Investigations*, 397-421. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Biehl, J. (2001). Vita: Life in a Zone of Social Abandonment. *Social Text*, 19(3), 131-149.
- Bloch, M. & Parry, J. (1982). *Εισαγωγή*. Στο M. Bloch & J. Parry (επιμ.) *Death and the regeneration of life*, σσ. 1-44. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brighenti, A. (2007). Visibility. A Category for the Social Sciences. *Current Sociology*, 55(3), 323-342.
- Butler, J. (1998). “How Bodies Come to Matter: An interview with Judith Butler. *Signs*, 23(2), 275-286.
- Cattaneo, C., Porta, D., De Angelis, D., Gibelli, D., Poppa, P., Grandi, M. (2010). Unidentified bodies and human remains: An Italian glimpse through a European problem. *Forensic Science International*, 195, 167.e1-167.e6.
- Cavard, C., Alvarez, J.C., De Mazancourt, P., Tilotta, F., Brousseau, P., Lorin de la Grandmaison, G., Charlier, P. (2011). Forensic and police identification of “X” bodies. A 6-years French experience. *Forensic Science International*, 204, 139-143.

- Coleman, L. (2009). Being Alone Together: From Solidarity to Solitude in Urban Anthropology. *Anthropological Quarterly*, 82(3), 755-777.
- Cooter, R. (2008). Biocitizenship. *The Lancet*, 372 (9651), 1725.
- Cornel, P. (2004) Social Identity, the Body and Power. In F. Fahlander & T. Oestigaard (eds) *Material Culture and Other Things* (pp. 57-92). Gothenburg: University of Gothenburg.
- Crossland, Z. (2009). Acts of estrangement. The post-mortem making of self and other. *Archaeological Dialogues*, 16 (1), 102–125. Cambridge University Press. doi:10.1017/S1380203809002827.
- da Silva, L.A., Vilaca, W., Azevedo, D., Majella, G., Silva, I.F., Silva, B.F. (2009). Missing and unidentified persons database. *Forensic Science International: Genetics Supplement Series*, 2, 255-257.
- Davies, J.D. (2005). *A Brief History of death*. Oxford: Blackwell Publishing ltd.
- Evert, L. (2011). *Unidentified Bodies in Forensic Pathology Practice in South Africa. Demographic and Medico-Legal Perspectives* (degree thesis). University of Pretoria, Pretoria, South Africa.
- Farmer, P. (2004). An Anthropology of Structural Violence. *Current Anthropology*, 45, 305-317.
- Field, D. (1984). We didn't want him to die on his own – nurses' accounts of nursing dying patients. *Journal of Advanced Nursing*, 9, 59-70.
- Gurley, R. J., Lum, N., Sande, M., Lo, B. & Katz, M. H. (1996). Persons found in their homes helpless or dead. *New England Journal of Medicine*, 334(26), 1710-1716.
- Hanzlick, R. & Clark, S. (2008). The Unidentified Decedent Reporting System. A Model National Website Registry for the Unidentified Deceased. *The American Journal of Forensic Medicine and Pathology*, 29(2), 106-113.
- Hanzlick, R. (2006). Identification of the Unidentified Deceased and Locating Next of Kin. *The American Journal of Forensic Medicine and Pathology*, 27(2), 126-128.
- Hanzlick, R. & Smith, G.P. (2006). Identification of the Unidentified Deceased. Turnaround Times, Methods, and Demographics in Fulton County, Georgia. *The American Journal of Forensic Medicine and Pathology*, 27(1), 79-84.
- Haraway, D. (1993). The biopolitics of postmodern bodies. Determinations of self immune system discourse. In S. Lindenbaum & M. M. Lock (eds.),

- Knowledge, power and practice: the anthropology of medicine and everyday life* (pp. 365-410). London: University of California Press.
- Hertz, R. (2008). *Death and the Right Hand*. Oxford: Routledge.
- Honneth, A. (2003). Recognition: invisibility: on the epistemology of 'recognition': Axel Honneth. *Aristotelian Society Supplementary Volume*, 75 (1), 111–126.
- Janes, R.C., & Corbett, K.K. (2009). Anthropology and Global Health. *Annual Review of Anthropology*, 38, 167-183.
- Johnson, N. Cook, D. Giacomini, M. Williams, D. (2000). Towards a "good" death: end-of-life narratives constructed in an intensive care unit. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 24, 275-95.
- Jones, D. G. (2014). Using and respecting the dead human body: An anatomist's perspective. *Clinical Anatomy*, 27(6), 839-843.
- Jones, D. G. (2012). Resurrecting unclaimed bodies. *Clinical Anatomy*, 25(5), 674-675.
- Jones, D. G., & Whitaker, M. I. (2012). Anatomy's use of unclaimed bodies: Reasons against continued dependence on an ethically dubious practice. *Clinical Anatomy*, 25(2), 246-254.
- Joyce, A.R. (2001). Burying the Dead at Tlatilco: Social Memory and Social Identities. In Meredith S. Chesson (ed.) *Social Memory, Identity and Death: Anthropological Perspectives on Mortuary Rituals* (pp. 12-26). Archaeological Papers of the American Anthropological Association, 10.
- Kahana, T. & Hiss, J. (1997). Identification of Human Remains: forensic radiology. *Journal of Clinical Forensic Medicine*, 4, 7-15.
- Kaufman, R.S. (2000). In the Shadow of "Death with Dignity": Medicine and Cultural Quandaries of the Vegetative State. *American Anthropologist*, 102(01), 69-83.
- Kaufman, R.S. & Morgan, M.L. (2005). The anthropology of the beginnings and ends of life. *Annual Review of Anthropology*, 34, 317-341.
- Kellehear, A. (2009). Dying old – and preferably alone? Agency, resistance and dissent at the end of life. *International Journal of Aging and Later Life*, 4(1), 5-21.
- Klinenberg, E. (2001). Dying Alone: The Social Production of Urban Isolation. *Ethnography*, 2(4), 501-531.
- Klinenberg, E. (1999). Denaturalizing Disaster: A Social Autopsy of the 1995 Chicago Heat Wave. *Theory and Society*, 28(2), 239-295.

- Kovras, I. & Robins, S. (2016). Death as the border: Managing missing migrants and unidentified bodies at the EU's Mediterranean frontier. *Political Geography*, 55, 40-49.
- Kristeva, J. (1982). *Powers Of Horror. An Essay On Abjection*. New York: Columbia University Press.
- Kübler-Ross, E. (2008). *On Death and Dying*. Oxford: Routledge.
- Leshem, N. (2017). Spaces of abandonment: genealogies, lives and critical horizons. *Environment and planning D: society and space*, 35(4), 620-636.
- Machado, H. & Silva, S. (2014). “Would you accept having your DNA profile inserted in the National Forensic DNA database? Why?” Results of a questionnaire applied in Portugal. *Forensic Science International: Genetics*, 8, 132-136.
- Marrow, J. & Luhrmann, T.M. (2012). The Zone of Social Abandonment in Cultural Geography: On the Street in the United States, Inside the Family in India. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 36, 493-513, DOI: 10.1007/s11013-012-9266-y.
- Mbembe, A. (2003). Necropolitics. *Public Culture*, 15(1), 11-40.
- Mellor, P.A & Shilling, C. (1993). Modernity, Self-identity and the Sequestration of Death. *Sociology*, 27(3), 411-431.
- Mills, C. (2004). Agamben's Messianic Politics: Biopolitics, Abandonment and Happy Life. [PDF] *Contretemps* 5, pp.1-21. <https://sydney.edu.au/>. Ανακτήθηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2017 από <http://sydney.edu.au/contretemps/5december2004/mills.pdf>
- Palgi, P. & Abramovich, H. (1984). *Death: A Cross-Cultural Perspective*. Annual Review of Anthropology, 13, 385-417.
- Papadopoulos, D., Stephenson, N., & Tsianos, V. (2008). *Escape Routes: Control and Subversion in the 21st Century*. London: Pluto Press.
- Parry, J. (1994). *Death in Banaras*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paulozzi, L.J., Cox, C.S., Williams, D.D., Nolte, K.B. (2008). John and Jane Doe: The Epidemiology of Unidentified Decedents. *Journal of Forensic Sciences*, 53(4), 922-927.
- Perera, S. (2006). ‘They Give Evidence’: Bodies, Borders and the Disappeared, *Social Identities*, 12(6), 637-656, DOI: 10.1080/13504630601030859.

- Petryna, A. (2004). Biological Citizenship: the science and politics of Chernobyl-exposed populations. *Osiris*, 19, 250-265. Ανακτήθηκε 11 Μαρτίου 2017 από www.jstor.org/stable/3655243
- Raghavendra Babu, Y. P., Joseph, N., & Kadur, K. (2012). Mortality among homeless and unclaimed bodies in Mangalore city - an insight. *Journal of Forensic and Legal Medicine*, 19(6), 321-323.
- Ritter, N. (2007). Missing Persons and Unidentified Remains: The Nation's Silent Mass Disaster. *National Institute of Justice Journal*, 256, 2-7.
- Rivkin-Fish, M. (2003). [Review of the book *Life Exposed: Biological Citizenship after Chernobyl*]. *Medical Anthropology Quarterly*, 17(4), 503-504. Available from JSTOR website: <http://www.jstor.org/stable/3655350>.
- Romero-Daza, N., Weeks, M., & Singer, M. (2003). "Nobody Gives a Damn if I Live or Die": Violence, Drugs, and Street-Level Prostitution in Inner-City Hartford, Connecticut. *Medical Anthropology*, 22, 233-259.
- Rose, N. & Novas, C. (2005). Biological Citizenship. In A. Ong and S. Collier (eds.), *Global assemblages. Technology, politics and ethics as anthropological problems* (pp. 440-463). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Scheper-Hughes, N. (1984). Infant Mortality and Infant Care: Cultural and Economic Constraints on Nurturing in Northeast Brazil. *Social Science & Medicine*, 19(5), 535-546.
- Seale, C. (2004). Media constructions of dying alone: A form of 'bad death'. *Social Science and Medicine*, 58, 967-974.
- Seale, C. & van der Geest, S. (2004). Good and bad death: introduction. *Social Science and Medicine*, 58, 883-885.
- Seale, C. (1995). Dying alone. *Sociology of Health & Illness*, 17(3), 376-392.
- Selmezi, A. (2009). "...we are being left to burn because we do not count": Biopolitics, Abandonment, and Resistance. *Global Society*, 23(4), 519-538, DOI: 10.1080/13600820903198933.
- Singh, R., Singh, M., Rupani, R., Verma, A. K., Singh, H., Kumar, S., & Singh, P. (2015). A comparative study on the death of unclaimed homeless males and females based on autopsy and circumstantial findings in a large north indian population. *Journal of Public Health*, 23(6), 333-340.

- Smith, W., Higgins, M., Kokkinidis, G., & Parker, M. (2015). Becoming invisible: The ethics and politics of imperceptibility. *Culture and Organization*. Ανακτήθηκε 10 Μαρτίου 2017 από doi.org/10.1080/14759551.2015.1110584.
- Tonkiss, F. (2003). “The Ethics of Indifference: Community and Solitude in the City.” *International Journal of Cultural Studies*, 6(3), 297–311.
- Verdery, K. (1999). *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Vig, E. K., Davenport, N. A. & Pearlman, R. A. (2002). Good deaths, bad deaths, and preferences for end of life: A qualitative study of geriatric outpatients. *Journal of the American Geriatrics Society*, 50, 1541-1548.
- Wilkinson, T. M. (2014). Respect for the dead and the ethics of anatomy. *Clinical Anatomy*, 27(3), 286-290.